

МВС УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Ю. М. Мирошніченко

**СУДОВИЙ ДОПИТ У КРИМІНАЛЬНОМУ
ПРОВАДЖЕННІ**

Науково-практичний посібник
за редакцією професора А. Ф. Волобуєва

Кропивницький - 2023

Рекомендовано до опублікування Вченою радою Донецького державного університету внутрішніх справ
(протокол № 8 від від 22.02. 2023 р.)

Рецензенти:

Одерій Олексій Володимирович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Донецького державного університету внутрішніх справ;

Король Володимир Володимирович, кандидат юридичних наук, професор, суддя Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду

Автор:

Мирошніченко Ю. М., кандидат юридичних наук, голова Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області.

Мирошніченко Ю. М. Судовий допит у кримінальному провадженні / за ред. проф. А. Ф. Волобуєва. Кропивницький: ДонДУВС, 2023. 97 с.

У посібнику розглянуто загальні питання структури тактики та технології судових дій, процесуальні й тактичні аспекти та окремі проблеми судового допиту, його види та методи. Висвітлено особливості допиту в суді обвинувачених, потерпілих, свідків, експертів. На підставі дослідження практики Європейського Суду з прав людини, Верховного Суду, з використанням досвіду провідних держав світу сформульовано правила проведення прямого, перехресного, повторного допиту. Посібник стане в нагоді здобувачам вищою юридичної освіти, аспірантам, викладачам, слухачам Національної школи суддів, суддям, прокурорам, адвокатам.

Ю. М. Мирошніченко, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	2
Глава 1. ОСНОВИ ТАКТИКИ СУДОВОГО ДОПИТУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	
1.1. Загальні положення тактики судових дій.....	4
1.2. Процесуальні й тактичні особливості судового допиту.....	13
1.3. Основні засади тактики судового допиту.....	17
Глава 2. ВИДИ ТА МЕТОДИ СУДОВОГО ДОПИТУ	
2.1. Види судового допиту.....	24
2.2. Методи судового допиту.....	26
Глава 3. ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ДОПИТУ ОКРЕМИХ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ	
3.1. Допит обвинуваченого (підсудного).....	58
3.2. Допит потерпілого та свідка.....	64
3.3. Особливості допиту осіб окремих категорій.....	74
3.4. Допит експерта.....	84
ПІСЛЯМОВА	89
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА	90

ПЕРЕДМОВА

Допит є найпоширенішою та найскладнішою судовою дією, що полягає в отриманні від обвинувачених (підсудних), потерпілих, свідків відомостей про обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. Складність допиту в суді визначається психологічною напруженістю гласного та відкритого змагального процесу динамічного колективного дослідження показань про обставини події більш віддаленої за часом порівняно з досудовим розслідуванням.

Водночас, як і в ході досудового розслідування, під час судового розгляду суб'єктам доказової діяльності доводиться стикатися зі спотворенням допитуваними особами обставин досліджуваної події. В одних випадках причиною цього є омана, в інших – прагнення перешкодити встановленню істини. Подолання цих складнощів потребує від особи, що веде допит, наявності відповідних криміналістичних знань, відсутність яких не може компенсувати один лише практичний досвід та знання відповідних положень кримінального процесуального права.

Процесуальні, тактичні та психологічні аспекти допиту розглядаються в роботах Л. Ю. Ароцкера, М. І. Бажанова, В. П. Бахіна, П. Д. Біленчука, Т. В. Варфоломєєвої, В. К. Весельського, А. Ф. Волобуєва, В. Г. Гончаренка, Н. І. Клименка, І. І. Когутича, О. Н. Колесніченко, С. Л. Кисленка, А. Ф. Коні, Є. Д. Лук'янчикова, В. Т. Маляренка, В. Т. Нора, М. В. Салтевського, С. М. Стахівського, М. С. Строговича, В. М. Тertiшника, Л. Д. Удалової, В. Ю. Шепітька та інших представників наук кримінального процесу та криміналістики, дослідження яких, здебільшого, відносяться або до радянського періоду розвитку юридичної науки або до етапу, що передував уведенню в дію КПК України 2012 року. Звісно, ця обставина жодним чином не применшує безумовної значущості попередніх наукових здобутків для формування теоретичних підвалин тактики судового допиту.

Проте чинний закон суттєво змінив процесуальний порядок проведення цієї пізнавальної дії (ст. ст. 351-354, 356 КПК України), що визначає значущість даної проблематики для сучасної теорії та практики кримінального судочинства.

У пропонованому посібнику наведені теоретичні положення та практичні рекомендації, які доповнюють традиційний курс криміналістики, що зазвичай спрямований на оптимізацію діяльності з розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Його актуальність визначається необхідністю ознайомлення здобувачів вищої освіти, викладачів, суддів, прокурорів та практикуючих у суді юристів з процесуальними особливостями, методами і тактичними прийомами допиту через проблемно-орієнтоване обговорення питань його проведенням в умовах судового засідання.

Глава 1

ОСНОВИ ТАКТИКИ СУДОВОГО ДОПИТУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

1.1. Загальні положення тактики судових дій

Судові дії є єдиним способом отримання судом фактичних даних щодо обставин досліджуваної ним події. Від їх успішного проведення залежить ефективність судового доказування та досягнення завдань кримінального судочинства загалом. Порядок проведення окремих видів судових дій (допиту, огляду, пред'явлення для впізнання та ін.) регламентований нормами глави КПК України, присвяченої процедурі судового розгляду. Практичному втіленню законодавчих конструкцій мають сприяти знання суддею криміналістичних моделей судових дій, що розробляються наукою криміналістикою. Насамперед це стосується тактики судових дій як процесу інформаційної взаємодії суду з об'єктами його впливу.

Судова дія як серцевина системи судового провадження й сама є складним системним явищем. Тому й вивчатися вона повинна як система у всьому розмаїтті компонентів і зв'язків. Основними елементами структури судової дії є суб'єкт, об'єкт, мета, конкретні завдання, окремі конструктивні, організаційні, комунікативні, власне пізнавальні, посвідчувальні дії та співвідносні з ними методи і прийоми, а також результат судової дії, як усвідомлений та певним чином відображений судом підсумок її проведення.

При першому наближенні відповідь на питання про суб'єкт судової дії здається абсолютно очевидним – якщо дія судова, то й здійснює її суд (суддя). Проте не все так просто. Організатором судової дії справді є суддя, який головує у справі. Він же керує її проведенням. Однак

учасниками судової дії слід вважати всіх суб'єктів доказування, оскільки всі вони з огляду на покладені на них законом функції або зацікавленість у результатах судового провадження беруть активну участь у її проведенні й так чи інакше здійснюють операції, які передбачаються структурою тієї чи іншої дії.

Таким чином, судова дія як елемент процесу колективного дослідження обставин кримінального правопорушення здійснюється судом та іншими учасниками кримінального провадження під керівництвом суду та за його безпосередньої участі. Предметом пізнання при цьому виступають певні фрагменти минулої реальності та обставини їх розслідування, а об'єктами пізнавальних дій – носії доказової інформації (особи, предмети, документи, пов'язані з досліджуваною подією).

Будь-яка дія спрямована на реалізацію визначеної суб'єктом мети. У практичних застосуваннях мета — це ідеальне прагнення, яке дозволяє побачити перспективи чи реальні можливості, що забезпечують своєчасне завершення чергового етапу на шляху до ідеальних прагнень.

Узагальнено мета кожної судової дії зводиться до отримання достовірних відомостей про обставини, що підлягають доказуванню в кримінальному процесі. Конкретні цілі окремих процесуальних актів можуть полягати в одних випадках в отриманні від фізичних осіб вербальної інформації про відомі їм обставини досліджуваної події, в інших – у дослідженні речей і документів та одержанні невербальної доказової інформації, що міститься в них. Поряд із цим судові дії (наприклад, пред'явлення для впізнання, огляд, експертиза) проводяться для перевірки, конкретизації, уточнення наявних даних, зокрема через отримання необхідних для цього додаткових доказів (доступ до речей та документів, доручення щодо проведення слідчих дій).

Класифікація способів отримання, перевірки та дослідження доказів на вербальні та невербальні в теорії кримінального процесу та

криміналістики є досить поширеною. В її основу покладено різницю в методах отримання доказової інформації (за С. А. Шейфером). Залежно від того який з пізнавальних методів є превалюючим судову (слідчу) дію відносять до категорії вербальних (мовленнєвих) або невербальних, при проведенні яких опис та розпитування поступається спостереженню, виміру, порівнянню та ін.

Під невербальними судовими діями розуміються передбачені кримінальним процесуальним законом пізнавальні прийоми, спрямовані на встановлення обставин, які мають значення для кримінальної справи, і здійснюються судом разом із сторонами у вигляді використання активних і пасивних механізмів наочно-образного (невербального) сприйняття матеріальних фрагментів об'єктивної реальності. Чинне законодавство дозволяє розглядати як типові елементи системи невербальних судових дій судовий огляд та освідування.

До цієї ж групи судових дій з певним застереженням включається й пред'явлення для впізнання, проведення якого засноване на поєднанні методів спостереження, порівняння та опитування. Однак, треба сказати, що в умовах колективного дослідження доказів, за якого кожен з його учасників має право ставити запитання свідкам, експертам, спеціалістам щодо оглянутих речових доказів (ч. ч. 3 ст. ст. 357, 358 КПК України), звертати увагу суду на те, що, на їхню думку, може мати доказове значення при огляді на місці (ч. 4 ст. 361 КПК України), невербальними такі дії можуть вважатися лише умовно.

Мета досягається шляхом вирішення завдань — цілей, які бажано досягти до певного моменту часу. Цілі судової дії реалізуються шляхом розв'язання найрізноманітніших тактичних завдань. Так, наприклад, до завдань допиту можна віднести встановлення психологічного контакту з допитуваним, відновлення в пам'яті сприйнятих колись фактів, нейтралізацію протидії, подолання відмови від давання показань,

спонукання до співпраці, розпізнання неправдивих показань, викриття брехні тощо. Основними завданнями огляду речового доказу є дослідження об'єкта та демонстрація слідів кримінального правопорушення, обґрунтування їхнього зв'язку з досліджуваною подією. Освідування має своїм завданням виявлення та посвідчення наявності особливих прикмет, фіксацію пошкоджень на тілі особи, що оглядається. Тактичними завданнями пред'явлення для впізнання є ототожнення суб'єктом індивідуально визначених об'єктів упізнання або встановлення їх відмінностей, перевірка показань, що передували впізнанню.

Однак незалежно від того, чи має судова дія власне дослідницький характер чи спрямована на одержання необхідних для цього об'єктів, чи пов'язана вона з отриманням вербальної або переважно невербальної інформації, діяльність суду з її проведення складається з кількох етапів. Особливості кожного з них визначають необхідність відповідного набору прийомів, що оптимізують реалізацію його тактичних завдань. Розроблення оптимальної функціональної моделі судової дії, що відображає особливості поетапного вирішення завдань, які стоять перед ним, є одним з важливих завдань криміналістичного забезпечення судового провадження.

Діяльність суду в кримінальному провадженні складається з послідовних інтелектуальних і вольових операцій з прийняття та реалізації різноманітних тактичних і процесуальних рішень. Процесуальне рішення являє собою владне волевиявлення судді щодо правових питань, які виникають під час провадження по справі. Воно тісно пов'язані з рішенням тактичним, що зазвичай передує процесуальному, яке в такому разі стає елементом системи його втілення. Тактичне рішення – це заснований на аналізі ситуації, що склалася, вибір оптимального та допустимого засобу (судової дії, прийому, операції), метою застосування якого є створення

сприятливих умов для судового провадження шляхом цілеспрямованого впливу на той чи інший об'єкт.

Будучи системним явищем, кожна судова дія водночас є частиною системи вищого рівня, якою є судовий розгляд. Склад останньої у кожному даному випадку залежить від ситуації, що склалася у справі. В одних випадках система судового розгляду охоплює весь комплекс організаційно-забезпечених та пізнавальних дій суду, в інших – включає допит обвинуваченого та мінімально необхідний для проведення судового засідання набір підготовчих заходів.

На відміну від слідчого, який, здебільшого, самостійно приймає рішення щодо проведення необхідної слідчої дії, суддя зазвичай керується пропозиціями сторін кримінального провадження щодо обсягу доказів, дослідження яких потребує проведення відповідних судових дій. Звісно, він вільний у визначенні переліку таких дій, однак завжди повинен пам'ятати про те, що необґрунтована відмова у задоволенні заявленого з цього приводу клопотання може призвести до неповноти судового розгляду та як наслідок до скасування судового рішення.

З моменту прийняття рішення про проведення судової дії розпочинається робота з організаційно-тактичного забезпечення його реалізації. У необхідних випадках таке рішення оформляється ухвалою суду, наприклад, про витребування речей та документів, про проведення експертизи, про доручення органу досудового розслідування провести окрему слідчу дію та ін.

На першому етапі необхідно сформулювати завдання судової дії, ознайомитися з відповідним нормативним матеріалом, криміналістичними рекомендаціями щодо її проведення. Далі слід вирішити питання, пов'язані з моментом проведення цієї дії, визначенням кола її учасників, використанням технічних засобів, необхідністю залучення спеціалістів.

Важливою складовою цього етапу є побудова когнітивного образу майбутньої дії, прогнозування поведінки її учасників і можливих сценаріїв розвитку ситуації та розроблення відповідно до них альтернативних варіантів власних дій. Якість такої конструкції залежить від обсягу відомостей про результати досудового розслідування, особистості учасників судової дії, їх відносини між собою та ставлення до досліджуваної події. Рішення щодо обсягу та послідовності проведення пізнавальних дій суд приймає безпосередньо перед початком дослідження доказів, про наявність джерел яких заявлено сторонами кримінального провадження.

Суд позбавлений можливості попередньо ознайомитися з наявними у сторін доказами, тому вихідні дані, які він має на початок судового розгляду, дуже обмежені. За таких обставин інформаційною базою для побудови прогностичної моделі судової дії є відомості, наведені в обвинувальному акті та додатках до нього, а також отримані під час підготовчого судового засідання з поданих його учасниками документів, заявлених клопотань та висловлених під час їх обговорення міркувань [14]. Безсумнівно, важливе тактичне значення має з'ясування головуючим ставлення підсудного до пред'явленого обвинувачення та вступні промови сторін, які на практиці, на жаль, не надто охоче використовують таку можливість.

Завдання судової дії, що відображаються у плані її проведення, формуються насамперед особами, які порушують питання щодо необхідності проведення тієї чи іншої пізнавальної дії. Обґрунтовуючи заявлене клопотання, вони мають повідомити про очікувані результати та переконати суд у тому, що вони мають значення для кримінального провадження.

Завдання судової дії можуть змінюватися через зміну судової ситуації. У цьому випадку виникає необхідність переходу до іншого сценарію і

добре, якщо відповідна альтернатива була передбачена головуючим під час підготовки до судової дії та розроблення плану її проведення. Інакше судді доведеться коригувати лінію поведінки в екстремальних умовах, що не може гарантувати продуктивність його дій.

План проведення судової дії, крім зазначення завдань та моменту її проведення, повинен містити інформацію про:

а) осіб, щодо яких проводиться судова дія та об'єкти, щодо яких вона проводиться;

б) докази, необхідність використання яких може виникнути під час проведення судової дії;

в) прийоми роботи з цими доказами, послідовність їх застосування залежно від розвитку ситуації;

г) технічні засоби, якщо їх використання передбачається тактикою судової дії.

Визначаючи коло учасників судової дії, необхідно керуватися як приписами закону, так і криміналістичними рекомендаціями щодо тактики проведення відповідної дії. Обов'язковими учасниками судової дії є суд і сторони кримінального провадження, а також особа, щодо якої вона проводиться. Залежно від специфіки судової дії її обов'язковими учасниками також можуть бути експерт, статисти, законний представник малолітнього свідка (потерпілого), педагог чи психолог, спеціаліст.

Розроблений план реалізується на етапі безпосереднього проведення судової дії. Сформульовані судом пізнавальні завдання розв'язуються за допомогою відібраних відповідно до попередньо визначених альтернатив тактичних засобів (методів і прийомів). Тактичний засіб являє собою процесуальну та організаційно-тактичну форму здійснення оптимальних і допустимих способів дій щодо дослідження в ході судового розгляду доказів учасниками кримінального судочинства з боку обвинувачення та з

боку захисту, а також судом з метою успішного розв'язання завдань кримінального судочинства.

Працюючи з об'єктами судової дії суд використовує практичні методи дослідження, зокрема розпитування, спостереження, вимір, порівняння тощо, а також методи розумової діяльності (моделювання, прогнозування, аналіз, синтез, узагальнення та ін.). Тактичний прийом виступає окремим виразом методу, його конкретизацією щодо ситуації, що склалася.

Фактично кожен метод реалізується через сукупність окремих прийомів, які напрацьовуються судовою практикою, аналізуються, узагальнюються криміналістичною наукою та рекомендуються до застосування суб'єктами судового доказування. Так, якщо методом отримання показань є розпитування, то способами (прийомами) його здійснення є збудження асоціативних зв'язків, пред'явлення доказів, стимулювання позитивних якостей допитуваного, використання протиріч між його показаннями та іншими матеріалами справи, деталізація показань, припущення легенди тощо.

Тактичний прийом судової дії можна визначити як найефективніший у даній ситуації спосіб реалізації її завдань. Він не носить нормативного характеру, суддя на свій розсуд обирає той чи інший спосіб дії, який, на його думку, є найбільш доцільним для даного випадку, виходячи з оцінки ситуації, обставин справи, з особливостей психіки людей, у взаємодії з якими проводиться процесуальна дія, обирає тактичний прийом.

Водночас тактичні прийоми отримання та дослідження доказів у суді не повинні суперечити вимогам закону та загальновизнаним нормам моральності. Застосування тактичного прийому не має ображати чи принижувати честь і гідність учасника процесуального акту, створювати небезпеку для його життя і здоров'я, можливість розголошення інтимних подробиць його життя тощо. Запорукою достовірності результатів, що

отримуються з його допомогою, є наукова обґрунтованість тактичного прийому.

Важливе значення для тактики судової дії мають умови судового дослідження. Змагальність сторін, гласність судового провадження, особиста участь обвинуваченого у всіх судових діях є для суду законодавчою даністю. Істотними для вибору тактики судової дії є:

- характер кримінального правопорушення;
- процесуальний статус особи, щодо якої проводиться судова дія, її ставлення до учасників процесу, до суду та досліджуваної ним події, зацікавленість щодо результатів кримінального провадження;
- ступінь поінформованості об'єкта тактичного впливу про значення для кримінального провадження інформації, що від нього вимагається;
- умови сприйняття особою інформації, що відноситься до предмета судової дії;
- соціально-психологічні, моральні, фізичні, психічні та інші особливості носія інформації.

Центральним моментом для системи є результат, оскільки будь-який комплекс і будь-яка множина стають системою тільки завдяки результату. Результат судової дії – це її підсумок, який відбиває рівень реалізації поставленої мети. В одних випадках аналіз та оцінка результатів судової дії дозволяє задовольнитися досягнутим рівнем знання про предмет судового дослідження та ухвалити на його основі остаточне судове рішення (коли дослідження доказів обмежене допитом підсудного, що повністю визнав себе винним), в інших – вимагає створення нової або коригування раніше розробленої моделі судового розгляду.

Факт проведення судової дії фіксується в журналі судового засідання, а перебіг – за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів. Проведення огляду місця та його результати відображаються в окремому

документі – протоколі огляду місця та можуть фіксуватися технічними засобами.

Віддзеркалення оцінки результатів судової дії здійснюється сторонами в судових дебатах, а судом у підсумковому рішенні у справі з позицій допустимості та достовірності отриманих результатів та визначення їхньої значущості для встановлення обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. Звичайно, учасниками судової дії одному й тому ж результату може бути дана різна оцінка: від позитивної та нейтральної до негативної. Все залежить від процесуального інтересу суб'єкта доказування і лише для безстороннього суду будь-який результат є позитивним, якщо в ньому втілено достовірне знання про предмет судового дослідження.

Таким чином, основними елементами структури судової дії є суб'єкт, об'єкт, мета, конкретні завдання, окремі конструктивні, організаційні, комунікативні, власне пізнавальні, посвідчувальні дії та співвідносні з ними методи та прийоми, а також результат судової дії, як усвідомлений та певним чином відображений суб'єктом підсумок її проведення. Технологічно судова дія є системою впорядкованих послідовних, різних за своїм змістом окремих дій та операцій, що включає 1) прийняття рішення про проведення судової дії, 2) підготовку його проведення, 3) безпосередній акт пізнання, 4) фіксацію та 5) оцінку його результатів.

1.2. Процесуальні й тактичні особливості судового допиту

Вивчення нагальних проблем криміналістичного забезпечення судового допиту вимагає насамперед розуміння його відмінності від допиту слідчого. Попри те, що метою тактики як судового, так і слідчого допиту є отримання допитувачем показань, які б об'єктивно та повно відображали раніше сприйняту ним дійсність, умови проведення допиту

слідчим та судом суттєво різняться. Тому й засоби тактичного забезпечення цих видів допиту також мають свою специфіку.

На відміну від допиту на досудовому слідстві, для якого не характерна публічність процесу, судовий допит відбувається гласно й відкрито за участю сторін та інших осіб, присутність яких у залі судового засідання не може не впливати на психологічний стан допитуваного. Цікаво, що страх публічних виступів — найпоширеніша фобія, попереду тільки смерть, павуки чи висота. За даними Національного інституту психічного здоров'я (США) страх публічних виступів торкається близько 73% населення [57].

Зазвичай, допитуваному небайдужа реакція присутньої в залі публіки, що здатна кардинально змінити його настрій, негативно позначитися на процесі пригадування та відтворення обставин, які стосуються предмета допиту, створити негативний емоційний стан і тим самим ускладнити встановлення істини. Крім того, реакція присутніх у залі осіб у деяких випадках може виступати як своєрідна форма навіювання, під впливом якого свідки іноді можуть змінювати свої показання.

Для особи, яка веде допит, у такій обстановці ускладнюється встановлення особистого контакту, використання окремих прийомів допустимого психологічного впливу. Водночас у підсудного та його прибічників серед присутньої публіки з'являється можливість застосування вербальних і невербальних способів впливу на потерпілих, свідків обвинувачення, що вимагає від головуючого судді підвищеного контролю за поведінкою обвинуваченого та порядком у залі судового засідання. Спостереження за поведінкою присутніх у залі суду зацікавлених осіб з одного боку дозволяє своєчасне припинення спроб тиску на особу, яка дає показання, а з іншого — отримання інформації щодо ставлення вже допитаних осіб до тих чи інших елементів предмета допиту з метою оцінки наданих ними відомостей.

Слідчий, коли це обумовлено тактичною доцільністю, може вдатися до багатогодинного, а іноді й до багатоденного допиту. Динамічність же судового дослідження не передбачає використання такої тактики, якщо тільки тривалість допиту не обумовлена обсягом кримінального провадження. В судовому засіданні допитувачу доводиться протягом кількох хвилин вступити в психологічний контакт з допитуваним, поставити йому потрібні запитання та отримати на них відповіді.

Порівняно з допитом на досудовому слідстві допит особи в суді надає стороні захисту можливість провести його більш ефективно, оскільки на цей час сторонам вже відомі всі суттєві елементи пред'явленого обвинувачення та всі докази, отримані під час досудового розслідування [18]. З іншого боку поінформованість обвинуваченого щодо обсягу та характеру зібраних доказів, як правило, унеможливорює використання фактору раптовості. З тих самих причин виключається можливість застосування таких поширених у слідчій практиці прийомів як демонстрація можливостей розслідування, обізнаність допитувача щодо предмета допиту, перебільшення наявності доказів тощо.

Також обмежені можливості використання в суді як тактичного прийому повторного допиту, що нерідко допомагає слідчому виявити факти навмисного спотворення допитуваним істини та водночас зміст та деталі неправдивої інформації. Позитивний результат при цьому можливий у разі забезпечення відносно тривалого інтервалу (місяць або більше, якщо дозволяють терміни слідства) між початковим (з неправдивими показаннями) та повторним допитами. Розрахунок робиться на те, що подробиці вигаданих обставин швидко забуваються. Початкові показання зберігаються у пам'яті лише загалом, деталі лжесвідкові доводиться вигадувати заново. Виявлені розбіжності дають підстави для оцінки достовірності отриманих відомостей та підстави для спонукання допитуваного до надання правдивих показань.

За законом в суді також допускається повторний допит свідка, потерпілого в тому самому або наступному судовому засіданні, зокрема, якщо під час судового розгляду з'ясувалося, що ці особи можуть надати показання стосовно обставин, щодо яких вони не допитувалися (ч. 14 ст. 352 КПК України). Проте, як зазначалось, судові дослідження – динамічний і, за тим же законом, безперервний процес, що не передбачає відкладання розгляду справи на тривалий час з метою використання повторного допиту як прийому викриття брехні, необхідністю застосування якого допитувачу навряд чи вдасться переконати суд у необхідності проведення повторного допиту.

На відміну від досудового розслідування в суді, допит і перехресний допит проводяться через місяці, а то й роки після скоєння злочину, коли емоції, пов'язані з цією подією, вже зблідли в очікуванні початку суду, що призначається теж далеко не відразу. Обвинувачений встигає так багато разів повторити свою брехливу історію, що й сам може нарешті в неї повірити і, даючи свідчення, він, у певному сенсі, вже не брехатиме [34, с. 140-141]. З іншого боку, значна віддаленість досліджуваної події від моменту розповіді про її обставини добросовісною допитуваною особою суттєво ускладнює процес відтворення колись сприйнятої інформації через забування або «нашарування», що утворилися в процесі «зберігання» сприйнятого в пам'яті.

Все це в одних випадках вимагає від особи, яка веде допит, застосування способів подолання брехні, серед яких деталізація, повторні запитання, одночасний допит з особою, яка дає правдиві свідчення, уточнення джерел інформації, демонстрація доказів, які спростовують неправдиві показання та ін. В інших – потребує прийомів, спрямованих на допомогу допитуваному згадати забуті деталі того, що сталося, за асоціативними зв'язками, контрастом, суміжністю у часі та просторі, подібністю тощо.

Для цього важливо належним чином підготуватися до допиту, спланувати його проведення, визначити обставини, що підлягають з'ясуванню, сформулювати відповідні запитання, щоб поставити допитуваному наприкінці допиту, якщо якась з обставин, що має значення для кримінального провадження, не була встановлена внаслідок допиту, проведеного сторонами. У судовому засіданні суддя має не лише забезпечити умови реалізації сторонами своїх прав, а й створити необхідну для цього психологічну обстановку, своєчасно припиняти негативні прояви.

Таким чином, факторами, які суттєво впливають на специфіку судового допиту є: 1) публічність судового розгляду; 2) динамічність судового дослідження; 3) обізнаність сторін щодо суттєвих елементів висунутого обвинувачення та наявних доказів; 4) більша, порівняно зі слідчим допитом, віддаленість у часі досліджуваної події.

Зазначені особливості істотно відрізняють судовий допит від допиту на досудовому слідстві. Водночас, як слушно зазначають німецькі колеги, існує низка паралелей між основним слуханням та поліцейським допитом. Ці паралелі, очевидно, слід шукати у сфері комунікації [38, с. 63]. Тож попри суттєві відмінності умов, у яких відбуваються допити на досудовому слідстві та в суді, переважна більшість розроблених криміналістикою тактичних прийомів слідчого допиту з успіхом можуть бути пристосовані до обстановки судового розгляду.

1.3. Основні засади тактики судового допиту

Спільним та основним для тактики всіх судових дій є принцип законності, який вимагає беззастережної узгодженості використовуваних судом тактичних засобів з нормами закону. Закон визначає коло осіб, які можуть бути допитані в судовому засіданні, та коло осіб, які беруть участь

у допиті, а також форми допиту, порядок та послідовність його проведення відповідними суб'єктами.

Важливим принципом тактики допиту є дотримання судової етики. До загальних моральних норм судового допиту, які мають дотримуватися всіма його суб'єктами, можна віднести: непримиренне ставлення до будь-яких фактів порушення закону, об'єктивність, принциповість, відсутність упередженості, тенденційності, недовіри, підозрливості, дотримання почуття такту, постановка запитань у спокійному тоні, заборона на аморальні питання, коментарі та оцінку показань уголос.

Законність допиту передбачає його об'єктивність, всебічність та повноту. Інакше кажучи, в ході допиту важливо отримати всю інформацію про розслідуваний злочин, яку має у своєму розпорядженні допитуваний, а не тільки ту, яка узгоджується лише з версією слідчого. Тенденційний, суб'єктивний відбір інформації неприпустимий.

Об'єктивність і повнота допиту забезпечується неупередженістю суду, усвідомленням суддею завдань кримінального провадження та своєї ролі у процесі їх реалізації, його прагненням до отримання від об'єкта максимуму відомої йому інформації про обставини, що належать до предмета доказування. Проте неупередженість і об'єктивність не мають нічого спільного з байдужістю до того, що відбувається в залі судового засідання. Суд, як жоден інший із суб'єктів доказування в кримінальному процесі зацікавлений у встановленні істини та ухваленні на її основі законного та обґрунтованого рішення, що визначає активну участь судді в процесі допиту.

Звісно, через змагальність процесу правило активності, як принцип тактики судового допиту, насамперед від сторін кримінального провадження вимагає ініціативної поведінки, але не обмежує суд у тому, що стосується встановлення істини. Активність суду в цьому плані має

субсидіарний характер, що компенсує недостатню ініціативність сторін у з'ясуванні обставин, які відносяться до предмета допиту.

Під час досудового розслідування домінуючим і, зазвичай, одноособовим суб'єктом ведення допиту є слідчий, який самостійно обирає тактику його проведення, зміст та послідовність запитань тощо. Повноваження судді в процесі отримання показань дещо вужчі. Якщо стосовно допиту підсудного у чинному законі за головуючим збереглося право протягом всього допиту ставити йому запитання для уточнення й доповнення його відповідей, то втручання суду в процес допиту свідка (потерпілого) обмежено контролем за ходом допиту з метою уникнення зайвого витрачання часу та захисту свідків (потерпілих) від образи та недопущення порушення правил допиту.

Тож не цілком вірно вважати, що допит у суді веде суддя. Основними та з формального погляду єдиними суб'єктами судового допиту є сторони кримінального провадження. Допит прокурора націлено на з'ясування обставин, покладених в основу обвинувачення. Допит захисту спрямовано на обґрунтування заперечень проти нього. Обидві сторони, таким чином, прагнуть через свідчення допитуваного переконати суд в обґрунтованості своїх аргументів. І саме на них законодавець покладає ведення судового допиту та визначає його послідовності: першим особу допитує прокурор, а потім захисник.

Навіть зняти запитання, що не стосуються суті кримінального провадження, за буквальною змістом закону, головуючий вправі за протестом сторони кримінального провадження. Проте, на наш погляд, це не означає, що з огляду на обов'язок головуючого усунути з судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження (ч. 1 ст. 321 КПК України), він позбавлений права з власної ініціативи зняти запитання, що не стосуються предмета судового дослідження. Водночас суд наділено правом вимагати від допитуваного конкретної відповіді – «так»

чи «ні» в разі, якщо той висловлюється нечітко або з його слів не можна дійти висновку, чи визнає він певні обставини чи заперечує проти них.

Крім того, суд повинен зняти запитання, що є некоректним чи таким, яке принижують гідність допитуваної особи або інших учасників процесу. І хоча це право головуючого прямо не передбачене законом, воно визначається його процесуальними обов'язками щодо захисту допитуваних від образи, забезпечення в судовому засіданні належного порядку та загальними засадами кримінального судочинства щодо заборони під час кримінального провадження піддавати особу поводженню, що принижує її гідність.

Після допиту особи сторонами допитуваному можуть бути поставлені запитання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим і суддями. Ці можливості дозволяють, а завдання кримінального провадження зобов'язують суд вживати заходів щодо з'ясування даних, які належать до предмета доказування, аналізувати показання допитаного та оцінювати отримані відомості як докази і використовувати їх в інтересах кримінального судочинства. Втім, необхідність особистої участі судді у з'ясуванні обставин, що підлягають доказуванню, багато в чому залежить від професіоналізму представників сторін, рівня їхньої підготовленості до судового розгляду та тієї активності, з якою вони встановлювали обставини, що мають значення для кримінального провадження, під час допитів.

Важливим принципом судового допиту є його цілеспрямованість. Мета допиту – отримання достовірних відомостей про обставини, що стосуються предмета доказування у кримінальному провадженні. Вони визначають предмет допиту – коло питань, які підлягають з'ясуванню у ході його проведення.

З предметом допиту головуючий повинен визначитися при підготовці до нього та стежити за тим, аби допит не виходив за його межі. Відправною точкою при цьому є матеріальне право. Матеріальне право диктує програму допиту, формальний закон встановлює межі шляху її реалізації, а психологія дає необхідні для цього технічні інструменти [42, с. 6].

З цілеспрямованістю тісно пов'язане й таке важливе положення тактики допиту як планомірність. Планування – це Альфа та Омега гарного допиту [61, с. 4-5]. Досягнення цілей допиту неможливо без ретельного планування, особливо допитів підсудних, які заперечують проти пред'явленого обвинувачення та захищаються від нього шляхом неправдивих показань.

На етапі підготовки до допитів перед суддею стають такі тактичні завдання:

- намітити тактично найкращу, найдоцільнішу послідовність допиту основних учасників процесу;
- сформулювати уявлення про особистості осіб, допитаних на досудовому слідстві та про те, чиї показання в суді будуть мати принципове значення, про характер взаємодії вказаних осіб з іншими учасниками судового провадження, їх інтереси та ймовірну позицію, яку вони можуть обрати в суді;
- окреслити предмет допиту кожної особи;
- визначити перелік конкретних питань, необхідних для з'ясування обставин досліджуваної події, намітити їх тактично виправдану послідовність;
- розробити уявні моделі процесу допиту;
- обрати тактичні прийоми допиту з урахуванням прогнозу розвитку ситуації;
- вирішити, які з наявних у справі доказів, включаючи речові,

потрібно використовувати при допиті, в який момент та в якій послідовності їх пред'являти, які аудіо- чи відеоматеріали (за їх наявності у справі) буде потрібно продемонструвати в судовому засіданні, в який момент це найкраще зробити, подбати про технічне забезпечення даної операції.

На підставі розв'язання наведених завдань складаються плани допиту окремих учасників судового провадження. В одних випадках форма плану може бути простою (по одному епізоду), в інших – складною. Це залежить від особливостей справи, значущості показань особи, наявності чи відсутності у неї зацікавленості в результаті розгляду справи.

Якщо особа допитується за одним епізодом, обсяг плану буде невеликим і матиме форму заміток щодо питань, які необхідно з'ясувати під час допиту. В складних справах знадобиться розгорнутий план, який повинен включати перелік обставини, що підлягають з'ясуванню, та необхідні для цього прийоми і засоби відповідно до заздалегідь намічених завдань.

Ще одним правилом тактики судового допиту є врахування відомостей про особистість допитуваного: вік, освіту, рід занять, сімейний стан, ціннісну орієнтацію, психологічні риси. Джерелами цієї інформації є деякі доступні судді матеріали кримінального провадження, а також інформація, отримана в ході судового розгляду від інших учасників судового провадження та анкетні дані, повідомлені самим допитуваним. Врахування індивідуальних особливостей особистості допитуваного дозволить спрогнозувати його поведінку, оптимізує процес встановлення з ним психологічного контакту, допоможе обрати ефективну комунікативну стратегію та визначити необхідні прийоми мовної тактики.

Таким чином, тактика судового допиту – це система найбільш раціональних та ефективних заходів з організації та ведення допиту його суб'єктами. Тактика головуючого при цьому включає прийоми й методи

підготовки до допиту, керівництва його проведенням, оцінки та використання отриманих результатів. Основними засадами судового допиту є (1) законність, (2) етичність, (3) об'єктивність, всебічність та повнота; (4) субсидіарна активність суду та (5) його неупередженість; (6) цілеспрямованість; (7) планованість; (8) урахування відомостей про особистість допитуваного.

Глава 2

ВИДИ ТА МЕТОДИ СУДОВОГО ДОПИТУ

2.1. Види судового допиту

Під час допиту часто доводиться стикатися з неповнотою показань унаслідок забування допитуваною особою важливих деталей, які стосуються предмета допиту. Нерідко допитувані навпаки вдаються до навмисного замовчування окремих фактів чи їх спотворення. Для подолання явищ, що негативно позначаються на результатах допиту, суддя повинен мати в своєму розпорядженні арсенал науково обґрунтованих і практично апробованих тактичних засобів, спрямованих на встановлення психологічного контакту з допитуваною особою, розпізнання помилки чи-то брехні, спонукання до дачі правдивих показань.

З метою забезпечення повноти та адекватності показань рекомендується використання різних видів допиту. Загально визнаним у криміналістиці є поділ судового допиту за видами на основний, додатковий і повторний, а за методами проведення – прямий, перехресний і шаховий.

Попри те, що додатковий і повторний допити різняться за змістом, на практиці сторони не надто розбірливі у використанні спеціальної термінології. У кримінальних справах нерідко зустрічаються клопотання про проведення «додаткового допиту», тоді як фактично мається на увазі повторний, або навпаки, ставиться питання щодо проведення повторного допиту там, де має місце додатковий.

Протилежним до поняття «додатковий» є терміну «основний». Різниця між основним і додатковим допитом полягає в обсязі отримуваної за його допомогою інформації. У першому випадку має бути розкрито весь предмет допиту, проте з різних причин виникають певні прогалини,

залишаються нез'ясованими окремі факти й обставини. Виявляються ж ці недоліки найчастіше після закінчення основного допиту, під час аналізу його змісту з позиції всебічності та повноти.

Також необхідність додаткового допиту може бути викликана заявою допитаної особи про бажання дати додаткові свідчення у зв'язку з пригадуванням деяких важливих для справи моментів. Додатковий допит не звернений до предмету допиту загалом, а тільки до окремих відомостей, якими й заповнюються недоліки, проведеного раніше основного допиту. Таким чином, додатковий допит вторинний щодо основного, похідний від нього і є допоміжним.

Підставою розмежування первинного та повторного допитів є послідовність їх проведення. Будь-який перший допит – первинний, повторним же є будь-який подальший допит однієї й тієї ж особи. Повторні допити можуть бути основними та додатковими. Коли за допомогою повторного допиту вирішується завдання з дослідження всього предмету допиту, він буде основним. Якщо ж повторний допит проводиться з метою уточнення, конкретизації фактів і обставин, він є додатковим.

Повторний допит проводиться з метою усунення протиріч у показаннях допитаної особи з іншими дослідженими судом доказами. Не виключено також, що допитаний з власної ініціативи під тиском певних обставин або зацікавлених осіб заявить про неправдивість своїх попередніх показань, що також є підставою для повторного допиту. Які з показань – початкові чи повторні є достовірними, слід вирішити суду із застосуванням тактичних прийомів виявлення брехні.

2.2. Методи судового допиту

Специфічними для суду є перехресний та шаховий методи допиту. Право на перехресний допит закладене у підпункті «d» пункту 3 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з яким кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право, щонайменше, допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення. У національному законодавстві України право перехресного допиту закріплене в ч. 7 ст. 352 КПК України, де сказано, що після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надається можливість перехресного допиту свідка.

Перехресний допит лежить в основі змагального судочинства. Тільки пройшовши випробування чистилищем перехресного допиту, показання стає «судовим доказом». Без перехресного допиту неможливо собі уявити формування доказової бази у справі в умовах змагальності, оскільки різного роду обмеження – офіційні чи неофіційні – на проведення перехресного допиту є свідченням несправедливості процедури.

Обмеження сторони захисту в реалізації права на допит свідка безпосередньо під час судового розгляду, є істотним порушенням прав людини та основоположних свобод, а отже, підставою для визнання доказу недопустимим, що унеможливорює його використання як основи обвинувального вироку. Такого висновку дійшов Верховний Суд, переглядаючи рішення, в якому суд першої інстанції пославшись на показання надані свідком під час проведення слідчого експерименту, не врахувавши, що цей доказ відповідно до ч. 1 та п. 5 ч. 2 ст. 87 КПК України є недопустимим для доведення винуватості засудженого, оскільки сторона захисту не отримала можливості допитати свідка в судовому засіданні, що є порушенням права на перехресний допит [19].

За загальним правилом, право провести перехресний допит свідка противника за фактами та обставинами, з'ясованими прямим допитом, є абсолютним і не може бути обмежене судом. Головуючий зобов'язаний гарантувати реальне використання права на перехресний допит учасником процесу. Воно зумовлюється необхідністю забезпечення принципу безпосередності дослідження доказів, що дає стороні можливість з'ясувати всі обставини, які вона вважає важливими для вирішення справи, уточнити показання свідка та поставити під сумнів ті чи інші повідомлення особи або її репутацію [9, с. 278].

Водночас у судовій практиці трапляються ситуації, що унеможливають перехресний допит свідка, зокрема раніше допитаного іншим складом суду. В цьому зв'язку важливо розглянути підходи до оцінки допустимості отриманих від нього відомостей як доказів.

У розглянутій ЄСПЛ справі «Фамуляк проти України» заявник з-поміж іншого стверджував, що його справа була передана для повторного розгляду іншому судді без можливості допитати осіб, які свідчили проти нього. Проте Суд виявив, що в цій справі існувало достатньо процесуальних гарантій для того, щоб компенсувати той факт, що заявник не мав можливості знову провести перехресний допит свідків під час свого нового судового розгляду іншим суддею і забезпечити, щоб провадження взагалі було справедливим. Зокрема, він мав можливість у повному обсязі допитати свідків проти нього під час першого судового розгляду, в той час як новий суддя мав можливість покладатися на протоколи їх свідчень під час повторного розгляду справи й особисто допитав ключового свідка, жертву [22].

Цей підхід був застосований також Верховним Судом, який в одній зі своїх постанов зазначив, що навіть не зважаючи на наявність свідчень особи зафіксованих у ході минулого судового розгляду справи, після скасування попереднього рішення сторона має право вимагати допиту

такої особи під час нового судового розгляду. В такому випадку суд повинен вжити всіх необхідних заходів для забезпечення реалізації нею такого права. Водночас, якщо попри всі необхідні заходи забезпечити прибуття такої особи виявилось неможливим, сторона на доведення своєї позиції може надати суду показання особи, які та давала під час попереднього судового розгляду, і сам факт відсутності такої особи під час нового розгляду справи не може бути підставою для визнання таких її показань недопустимим доказом [18].

У наступній постанові Верховний Суд зауважив, що засаді безпосередності дослідження показань, як і будь-якій іншій загальній засаді кримінального провадження, притаманна певна гнучкість при застосуванні в конкретних обставинах та констатував, що положення ч. 4 ст. 95 КПК України не може тлумачитися як безумовна заборона використання показань, які особа давала перед іншим складом суду у тій же справі. З огляду на це Суд вважав, що показання, які особа надавала під час минулого судового розгляду, не можуть вважатися недопустимими доказами лише на тій підставі, що неможливо було забезпечити явку такої особи під час нового судового розгляду [16].

У певних випадках використання перехресного методу допиту вимагає особливої обережності, на що звернув увагу Верховний Суд, переглядаючи рішення у справі, в якій засуджений скаржився на відмову стороні захисту в допиті малолітньої потерпілої. Верховний Суд констатував, що перехресний допит у суді малолітньої дитини допустимий лише у виняткових випадках, коли вичерпано всі інші способи встановлення істини. При цьому Суд послався, зокрема, на положення пунктів 68, 72 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийнятих Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року, за якими слід уникати прямого контакту, протистояння або спілкування між дитиною-жертвою або дитиною-

свідком з підозрюваним, наскільки це можливо, якщо тільки дитина-жертва не вимагає цього [17].

Перехресному завжди передусь прямий допит, який ще називають основним або головним допитом. Прямий допит – це перший допит особи за обставинами, щодо яких вона ще не давала показання в суді. Він проводиться стороною, яка викликала допитуваного з метою обґрунтування своїх тверджень. Натомість перехресний допит виступає контрдоказом, засобом спростування доказу противника [1, с. 196].

За змістом ч. 7 ст. 352 КПК України суб'єктом проведення перехресного допиту є протилежна сторона кримінального провадження. З огляду на те, що закон не відносить до сторін потерпілих, цивільних позивачів і відповідачів, науковцями слушно наголошується на несправедливості усунення від проведення перехресного допиту осіб, безпосередньо зацікавлених у результатах судового розгляду [12, 57].

За поширеною в адвокатському середовищі думкою, перехресний допит служить для дискредитації прямих показань, дискредитації свідка [60, с. 34]. Однак, на наш погляд, краще розглядати перехресний допит як метод перевірки достовірності тверджень, зроблених під час прямого допиту, та отримання додаткових відомостей, які можуть змінити враження чи розуміння судом показань, отриманих під час прямого допиту. Водночас можливість отримання при перехресному допиті відомостей щодо репутації допитуваного, проти якої не цілком переконливо, на нашу думку, заперечують окремі дослідники [32, с. 287], жодним чином не виключається.

Вважається, що перехресний допит – це допит «чужого» свідка, тобто свідка, який може підтвердити обставини, на які посилається протилежна сторона. З огляду на це постає питання про допустимість застосування цього методу до обвинуваченого, потерпілого, експерта. Відсутність згадки про нього в нормах закону, які регламентують порядок допиту

зазначених осіб – це випадковість, недолік законодавця або його усвідомлена позиція, яка не допускає застосування перехресного допиту до обвинуваченого, потерпілого, експерта?

Свого часу Л. Ю. Ароцкер, який предметно займався розробкою тактики судового допиту, писав, що перехресний допит може бути використаний у допиті будь-якої особи: підсудного, свідка, потерпілого, експерта, цивільного позивача та цивільного відповідача [3, с. 21-22]. Перехресний допит підсудного також вважав за можливе М. С. Строгович [28, с. 418]. Аналіз законодавства та судової практики деяких держав, що входять до сім'ї загального права, дозволяє погодитися з точкою зору як авторитетних вчених минулого, так і з думкою сучасних дослідників про те, що потерпілий та обвинувачений в принципі також можуть бути допитані за правилами перехресного допиту [12, с. 54].

Перехресний допит (англ. cross-examination) в судах цих країн здавна є основним засобом перевірки доказів. За словами англійського юриста XIX століття Р. Гарріса перехресний допит є вмінням виставити в найбільш вигідному в своїх інтересах світлі ті дані, які містяться в показаннях свідків протилежної сторони, доповнити їх, якщо можна, з'ясуванням обставин, яких не торкнувся супротивник, та закласти підстави для спростування цих показань, коли це потрібно [7, с. 4].

Через різні правові традиції не існує філософії міжнародного допиту. Проте існують індивідуальні, незаперечні та підтвержені емпіричним шляхом відповідні методи та тактика проведення допитів, а також практичні поради [42, с. 3]. З огляду на це перевірені протягом століть правила перехресного допиту в судах англосаксонських юрисдикцій заслуговують на пильну наукову увагу з погляду можливості їхньої рецепції національними правовими системами перехідного типу.

Вивчення законодавства та правозастосовної практики держав, які мають вікові традиції судового допиту, є завданням надзвичайної

важливості для судочинства України, в кримінальний процес якої тільки в 2012 році були офіційно введені терміни «прямий» та «перехресний» допит (без визначення значення). Тоді ж у законі вперше з'явилося поняття «навідні запитання», яке до цього рішуче відкидалося теорією та практикою вітчизняного кримінального судочинства.

Нестача досвіду ведення перехресного допиту відповідно до його дійсного сенсу, відсутність нормативних правил або, принаймні, більш-менш узгодженої доктринальної позиції з основних питань застосування цього процесуального інструменту має наслідком лише віддалене уявлення більшості суддів та юристів, що практикують у суді, про сутність та особливості прямого й перехресного, додаткового й повторного допитів. Що вже казати про навідні запитання, навички використання яких нашим прокурорам і адвокатам ще тільки належить освоїти. Говорячи словами судді-резидента Внутрішнього Коронного Суду Лондона Р. Чаппла, лише для небагатьох щасливчиків перехресний допит здається природним місцем існування; для більшості це вимагає важкої роботи та застосування, але це мистецтво, якому можна навчитися та розвинути [40].

У США порядок допиту свідків встановлено Федеральними правилами доказування (далі – Правила, ФПД), якими регламентовані питання що стосуються: а) контролю суду над дотриманням режиму допиту; б) обсягу перехресного допиту; с) навідних запитання (FED. R. EVID. 611) [41]. У переважній більшості випадків ці норми відтворені у законодавчих актах окремих штатів або підтримуються судовою практикою там, де відповідного закону немає.

Принаймні щодо ролі суду у проведенні допиту законодавці всіх штатів солідарні в тому, що суд повинен здійснювати розумний контроль над способом і порядком допиту та подання доказів таким чином, аби (1) зробити їх ефективними для встановлення істини, (2) уникнути зайвого витрачання часу та (3) захистити свідків від утисків або надмірного

збентеження, замішання. Суддя зобов'язаний стежити за тим, щоб запитання не виходили за рамки предмета кримінального провадження, не мали залякувального, образливого, принизливого, дискримінаційного характеру. Заборона на такі запитання не ставить під загрозу неупередженість суду з погляду дотримання права на перехресний допит, але демонструє неприйняття неналежної поведінки, яка суперечить фундаментальним принципам справедливого судового розгляду.

Масштаби та обсяг перехресного допиту залежать від розумного розсуду суду першої інстанції, рішення якого не скасовуються за скаргами на постанови щодо перехресного допиту, якщо не мало місце зловживання дискреційними повноваженнями. При цьому наголошується, що суд першої інстанції має широку свободу дій при контролі, нагляді за перебігом допиту і зобов'язаний накласти розумні обмеження на перехресний допит, заснований, наприклад, на занепокоєнні, упередженні, плутанині питань або допиті, який повторюється чи має лише несуттєве значення [58].

У загальному праві є дві точки зору щодо належного обсягу перехресного допиту свідка. «Англійське правило» свідчить, що сторона, яка веде перехресний допит, має право вимагати будь-яку інформацію, що стосується справи. Навпаки, традиційне «американське правило» полягає в тому, що перехресний допит може стосуватися лише питань, які стосуються предмета прямого допиту (крім, звісно, питань, що щодо достовірності показань свідка) [36, с. 11].

Водночас аналіз норм, які регулюють порядок допиту свідків в окремих штатах [45], показує, що законодавці деяких із них суттєво розширили рамки перехресного допиту. Так, у Луїзіані, Міссісіпі, Південній Кароліні обсяг перехресного допиту не обмежений предметом прямого допиту. При розгляді кримінальних справ судами цих штатів свідок може бути підданий перехресному допиту з будь-якого питання, що

стосується справи. Подібна норма існує й у законодавстві штатів Мен і Мічиган, щоправда, тут суддя наділений правом, в інтересах правосуддя, обмежити перехресний допит щодо питань, не засвідчених при прямому допиті.

На думку провідних американських юристів, широкий підхід до визначення меж перехресного допиту є найбільш прийнятним. З огляду на це пропонується прийняти правило, що дозволяє перехресний допит за будь-якими відомими свідку обставинами справи. Водночас указується на те, що обмежувальна практика у всіх її формах у багатьох залах суду призводить до постійних суперечок щодо вибору численних варіацій критерію «обсягу прямого» та їх застосування до конкретних перехресних запитань. Дотримання цих розпливчастих та двозначних обмежень є предметом постійних суперечок, що заважають роботі суду [41, с. 395], тоді як широке правило не тільки заощаджує час та сили суддів, але й є більш ефективним інструментом у процесі встановлення істини [39, с. 22].

Як Федеральними правилами, так і законами штатів передбачено, що суд може на власний розсуд дозволити постановку додаткових питань, як наче це був прямий допит. Тому, очевидно, мав рацію Л. Ю. Ароцкер, коли стверджував, що перехресний допит, який проводиться поза «тематикою головного допиту», є не перехресним, а додатковим допитом [3, с. 24]. І якщо це так, то стороні, яка завершила перехресний допит, за необхідності з'ясувати обставини, не охоплені основним допитом, слід клопотати перед судом про необхідність додаткового допиту, який проводиться за правилами прямого допиту. Тільки в цьому випадку можна погодитися з тим, що перехресний допит повинен обмежуватися питаннями, які були з'ясовані під час прямого допиту [4, с. 325].

За сформульованим у ФПД положенням навідні запитання не повинні використовуватися при прямому допиті свідка, крім випадків, коли це необхідно для розвитку його показань. Колишня суддя Верховного суду

Теннесі Пенні Дж. Уайт наводить приклади ситуацій, у яких дозволені навідні запитання, оскільки вони необхідні для розвитку показань свідка, до них відносяться: (1) питання, які спрямовують або перенаправляють увагу свідка на конкретне питання; (2) запитання, поставлені свідку, який демонструє труднощі у розумінні; (3) запитання про інтимні або делікатні питання; (4) запитання, які допомагають свідку згадати; (5) запитання, поставлені з огляду на суперечності показанням іншого свідка; (6) запитання щодо попередніх показань; та (7) запитання з питань, які не є спірними [62, с. 3].

При прямому допиті, зазвичай, ставляться відкрите запитання, які не повинні підштовхувати свідка до бажаної відповіді. Не можна викладати свою версію подій у ствердному тоні, закінчуючи запитання фразою «чи не так» або словом «вірно». Як правило, відкрите запитання починається з займенника «Хто», «Що», «Де», «Коли» або «Як».

Для головуючого важливо швидко й безпомилково визначати запитання, що наводять на необхідну допитувачу відповідь, аби усунути з прямого допиту неприпустимі навідні запитання. Так, наприклад, запитання до очевидця дорожньо-транспортної пригоди: «Якої марки був автомобіль, який скоїв наїзд на потерпілого?» не може вважатися навідним, тоді як запитання: «Чи не був це «Мерседес?» явно підказує допитуваному від нього відповідь.

Проте не лише форма запитання, а й конкретний тон шуканої відповіді, і контекст, у якому воно ставиться, визначають, чи це питання є недопустимим навідним [48, с. 39]. Таким, зокрема, може стати закрите запитання, до змісту якого з-поміж інших включається бажана відповідь. Зазвичай, запитання, що вимагає позитивної чи негативної відповіді, не вважається навідним. Проте, «правильно» зробивши наголос на потрібному варіанті, допитувач може навести свідка на потрібну відповідь.

Отже, Правила не накладають повної заборони на навідні запитання під час прямого допиту і не надають абсолютного права використовувати навідні запитання при перехресному допиті. Тому твердження про те, що навідні запитання – є виключною прерогативою перехресного допиту [12, с. 56] справедливе лише щодо буквального тлумачення відповідної норми українського законодавства.

У рамках наявної традиції, яка зазвичай не допускає навідних запитань у ході прямого допиту (беззастережно запозиченої українським законодавцем), отримали визнання численні винятки: ворожий, не бажаючий давати свідчення або упереджений свідок; дитина-свідок або дорослий із проблемами спілкування; свідок, пам'ять якого вичерпана; та безперечні попередні запитання (Wigmore, §§ 774–778) [41, с. 395].

Вважається, що під час проведення прямого допиту навідні запитання дозволяють швидко встановити беззаперечні попередні запитання. Якщо свідок відчуває труднощі зі спілкуванням через незрілість або інвалідність, навідні запитання можуть бути корисними для отримання переконливих показань. При допиті свідка, який є ворожим, небажаним або упередженим, можуть знадобитися навідні запитання, щоб докопатися до правди [55].

Складно, звичайно, уявити ситуацію, коли сторона викликає до суду для допиту свідка вороже до неї налаштованого. Швидше за все, це може статися у випадку, коли сторона отримала докази, що спростовують показання допитаного раніше свідка, або, принаймні, фактичні дані, які можуть суттєво вплинути на довіру до нього. За таких обставин можливий повторний допит, який проводиться за правилами прямого допиту, але з можливістю використання допитувачем навідних запитань.

Ворожий свідок, також званий недружнім чи упередженим, — це свідок, зацікавлений у результаті справи на користь протилежної сторони. Скажімо, свідок, інтереси якого збігаються з інтересами державного

обвинувачення, є небажаним свідком для захисту. Якщо свідок не має стосунків із стороною або особистого інтересу до результатів судового розгляду, то він не є ворожим свідком.

Водночас термін «ворожий» вимагає ширшого підходу до його тлумачення. До свідків подібного роду слід віднести осіб, які відмовляються давати показання, ухиляються від прямих однозначних відповідей на відкриті запитання, тобто тих, чия поведінка суперечить інтересам того, хто допитує. Несприятливим можна вважати й експерта, який надав висновок, небажаний для сторони, що викликає його для допиту.

Отже, Федеральні правила кажуть, що зазвичай навідні запитання дозволені при перехресному допиті. Як зазначається в коментарях до цього правила, мета кваліфікації «зазвичай» полягає в тому, щоб надати основу для відмови у використанні навідних запитань, коли перехресний допит є перехресним допитом лише за формою, а не за фактом, як, наприклад, «перехресний допит» сторони її власним адвокатом після того, як її викликав опонент [41, с. 395].

У Кодексі доказів Луїзіани прямо зазначено, що при проведенні перехресного допиту суд зазвичай забороняє адвокату сторони використовувати навідні запитання, коли ця сторона або особа, ідентифікована з нею, допитується її адвокатом, навіть якщо сторона або особа, ідентифікована з нею, були викликані як свідок іншою стороною та виставлена на перехресний допит (LA Code Ev art. 611 (2019)) [37]. Наведеним положенням закріплено традиційне правило загального права, за яким сторона, яка виставила свідка, немає права ставити йому навідні запитання; з боку противника такі питання допускаються [7, с. 3].

Рациональність цього правила пояснюється тим, що при допиті свідка, який симпатизує стороні, що викликала його, існує ризик того, що він буде дуже легко схильний просто підтвердити закриті запитання. З іншого боку,

якщо свідок не симпатизує стороні (як це зазвичай буває при перехресному допиті), існує ймовірність того, що свідок може ухилитися від відкритих запитань, які не наводять [36, с. 13].

Тому ФПД встановлюють, що коли сторона викликає недружнього свідка, протилежну сторону чи свідка, ототожнюваного з протилежною стороною, допит може проводитися за допомогою навідних запитань. Водночас законодавці, очевидно, небезпідставно вважають, що у кримінальних справах може бути складно визначити, коли свідок «ототожнюється з протилежною стороною», і тому це правило слід застосовувати з обережністю [41, с. 396].

Категорія «свідок, що асоціюється з протилежною стороною» найчастіше застосовується до цивільно-правових та адміністративних спорів, при судовому розгляді яких також використовуються ФПД. У кримінальних справах до цієї категорії свідків можуть бути віднесені, наприклад, співробітники поліції, викликані до суду для допиту за клопотанням захисту.

Слід сказати, що на практиці ідентифікація свідка за ознакою «свій-чужий» може виявитися надто проблематичною. Загальновідомі та досить поширені випадки зміни особою, допитаною на досудовому слідстві як свідок, своїх показань у суді. В цьому випадку сприятливий свідок стає ворожим, що призводить до зміни результату справи. Спростування достовірності показань власного свідка призводить до затягування судового провадження, а в деяких випадках до несправедливого судового розгляду, внаслідок чого суд перебуває у скрутному становищі при встановленні істини у справі [47].

Інакше кажучи, у таких ситуаціях свідок, викликаний стороною для допиту у своїх інтересах, несподівано стає «чужим», що руйнує програму його допиту. Звісно, насамперед це проблема тактики сторін, і

рекомендація тут може бути лише одна: викликай до суду свідка, у лояльності якого твердо впевнений.

Водночас не можна виключити, що свідок, який щойно запевняв тебе у «відданості», раптом круто змінює свою позицію в залі судового засідання. Думається, що в цьому разі необхідно негайно відмовитися від його допиту. Очевидно, що тепер уже протилежна сторона клопотатиме про допит викликаного тобою свідка. Якщо суд піде назустріч твоєму противнику, такий свідок стає для тебе «чужим». Все стає на свої місця, судовий допит триває у звичайному режимі.

За загальним правилом, після перехресного допиту сторона, яка проводила прямий допит, може повторити допит свідка, поставивши додаткові запитання, щоб прояснити або спростувати деякі відповіді, отримані під час перехресного допиту, особливо за широкого підходу. У законодавстві деяких штатів (MONT. R. EVID. 611; S.C. R. EVID. 611) існує правило, згідно з яким свідок може бути допитаний повторно з тих самих питань, з яких він дав свідчення, тільки на розсуд суду, але без винятку за будь-якою новою обставиною, виявленою в ході перехресного допиту [45, с. 15, 20].

В юриспруденції США такий допит називають перенаправленим. Під час його проведення дотримується той же формат, що й при прямому допиті, в тому сенсі, що прокурор ставить ненавідні запитання. Він обмежується темами, піднятими під час перехресного допиту, й не має бути повторенням прямого допиту [43, с. 20]. Перенаправлення – це допит свого свідка після його перехресного допиту протилежною стороною, його мета – реабілітація свідка, достовірність показань якого підірвана перехресним допитом.

Якщо все зроблено правильно, перенаправлення допиту може допомогти виправити або обмежити частину шкоди, завданої перехресним допитом, пояснити нові підняті питання та переорієнтувати суд на те, що

сторона, яка виставила свідка, вважає важливим [56]. Повторний (перенаправлений) допит надає стороні, що виставила свідка, шанс повернути його до початкових показань, перенаправити свідка в колишнє русло, пояснити суперечності, що виникли при перехресному допиті, відновити довіру, яка, можливо, похитнулася в результаті перехресного допиту.

Тобто, якщо захиснику внаслідок перехресного допиту вдалося похитнути впевненість свідка у його первісних твердженнях і цим посіяти зерно сумніву щодо достовірності його показань, то спробувати виправити становище та відновити довіру до свого свідка прокурор зможе лише з дозволу суду. У таких ситуаціях суд зобов'язаний з одного боку виключити неприпустимий тиск на свідка, а з іншого – стежити за тим, аби допит не перетворився на нескінченне «перетягування каната», що веде до плутанини та марнування часу.

Повторний допит, у нашому розумінні його суті, проводиться не для того, щоб прокурор, скажімо, просто повторив запитання прямого допиту або спробував за допомогою порожніх риторичних прийомів повернути допитуваного до початкових показань. Перенаправлення є доцільним при намірі обвинувача продемонструвати докази, що узгоджуються з показаннями свідка при основному допиті, або пред'явити показання, які той давав під час досудового розслідування, але свідомо чи мимоволі змінив у результаті перехресного допиту.

Питання про те, чи можна ставити нове запитання під час повторного допиту, залишається насамперед на розсуд суду. Як і при прямому допиті, навідні запитання, які прямо припускають бажані відповіді, зазвичай, недоречні; однак ті, що використовуються для привернення уваги свідка до конкретного питання або для того, щоб зробити очевидною необхідність пояснення, часто допускаються. Деякі судді на свій розсуд дозволяють

навідні запитання під час повторного допиту, щоб заощадити час або допомогти свідкові, який справді заплутався [58, с. 246].

Після повторного допиту (перенаправлення) суд може дозволити повторний перехресний допит. Водночас суддя має стежити за тим, аби допит не пішов безглуздим колом. Коли суддя дозволяє повторний перехресний допит, він зазвичай обмежений проблемами, що виникли при перенаправленні. Суддя також має право дозволити повторний перехресний допит з питань, ненавмисно пропущених під час первинного перехресного допиту [58, с. 216].

Досвід судового допиту в державах англосаксонської системи права, безумовно, заслуговує найпильнішої уваги й потребує окремого докладного дослідження. Проведений нами короткий огляд американського законодавства та публікацій за цією тематикою торкнувся лише верхнього шару багатовікової традиції ведення допиту в судах країн загального права. Однак і він дозволив зробити деякі висновки, які зможуть виявитися корисними для вітчизняної нормотворчості та судової практики, наукової і освітньої діяльності:

1. Перехресному допиту можуть бути піддані свідок та експерт, а також потерпілий та підсудний за їх згодою.

2. Необхідно підтримати та впровадити широкий підхід до визначення обсягу перехресного допиту, що дозволяє, не обмежуючись предметом прямого допиту, ставити допитуваному запитання щодо всіх відомих йому обставин.

3. Сторона, яка веде перехресний допит, за потреби з'ясувати додаткові питання, що виходять за межі основного допиту, зобов'язана заявити про це та отримати дозвіл суду.

4. Після перехресного допиту головуючий може дозволити стороні, яка виставила свідка, провести повторний допит, щоб прояснити деякі питання, поставлені під час перехресного допиту або спростувати отримані

відповіді. Повторний допит доцільний за умови, що сторона має намір продемонструвати докази, які узгоджуються з показаннями свідка при основному допиті, або пред'явити показання, які той давав під час досудового розслідування, але змінив у результаті перехресного допиту.

5. Додатковий та повторний допит проводиться за правилами прямого допиту.

6. Після закінчення повторного допиту протилежній стороні може бути дозволено повторний перехресний допит, як правило, у рамках повторного допиту.

7. Офіційне визначення навідного запитання як запитання, у формулюванні якого міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї, є прийнятне як таке, що відповідає ustalеним теоретичним уявленням про суть цього феномену.

8. При проведенні прямого допиту навідні запитання не допускаються за винятком:

- попередніх питань, які мають на меті позитивно налаштувати суд до «свого» або закласти фундамент недовіри до «чужого» свідка (місце проживання, сімейний стан, освіта, соціальний стан, судимості, ставлення зі сторонами), а також;

- питань, націлених на демонстрацію компетентності експерта (кваліфікація, місце та стаж роботи, участь в інших відомих процесах, де експерт забезпечив встановлення істини або навпаки дав висновок, визнаний судом помилковим тощо);

- питань, спрямованих на отримання простої довідкової інформації, щоб швидше просувати допит;

- запитань свідку, щодо якого судом прийнято заяву сторони, що його викликала, про оголошення свідка вороже налаштованим, недружнім або упередженим щодо допитуючої сторони;

- запитань свідку, що ототожнюється з протилежною стороною;

– а також з дозволу суду при допиті дитини чи дорослого з проблемами спілкування або особи, спроби відновити пам'ять якої іншими засобами виявилися марними.

9. Зазвичай навідні запитання допускаються при проведенні перехресного допиту. Не допускаються навідні запитання до «свого» свідка, підзахисного.

10. Підсудний (його захисник) з дозволу суду має право допитати іншого підсудного, показання якого суперечать його інтересам.

11. Свідку, оголошеному несприятливим (ворожим, недружнім), можна відразу ставити навідні запитання, пред'являти докази попередніх суперечливих показань та ставити запитання, спрямовані на з'ясування достовірності показань.

12. Суд зобов'язаний відхилити запитання, які ставляться під час перехресного допиту, незалежно від протесту протилежної сторони, на тій підставі, що вони:

- вводять допитуваного в оману або збивають його з пантелику;
- надмірно дратують, утискають, залякують, ображають, пригнічують його чи повторюються;
- ставляться в манері або тоні, що принижують, ображають допитуваного;
- мають ознаки політичної, гендерної, расової, культурної чи етнічної дискримінації.

На відміну від перехресного шаховий допит досі не набув законодавчого втілення, попри те, що перша відома нам згадка про нього відноситься ще до 1938 року [29]. У методичному листі Прокуратури Союзу РСР М. С. Строгович описав випадок практичного застосування цього методу і, судячи з усього, вперше ввів у юридичний обіг відповідний термін.

Відтоді шаховий допит міцно ввійшов у теорію та практику кримінального судочинства. Відповідно до цього методу допитуються відразу декілька осіб щодо одних і тих самих обставин. Під час шахового допиту особа, яка веде допит, попутно ставить запитання іншим особам за одними й тими ж обставинами. Мета такого допиту – уточнення неясних моментів, окремих обставин, перевірка їх достовірності; отримання підтвердження або спростування свідчень допитуваного щодо якогось факту показаннями інших учасників судового провадження.

Зазвичай, у таких випадках допитувач пропонує одній з осіб, які допитуються, прокоментувати показання іншої. Причому ця пропозиція може бути звернена як до особи, котра допитується в даний момент, так і до особи, вже допитаної з питань, що з'ясовуються. Тактично доцільно адресувати пропозицію щодо коментаря чужих показань особі, яка викликає більше довіри.

Тож відмінність шахового допиту від допиту перехресного полягає в тому, що в першому випадку допитується кілька осіб, тоді як у другому — один; при шаховому допиті одна й та сама обставина з'ясовується одним допитувачем, а при перехресному допиті — декількома допитувачами однієї особи.

Під час проведення шахового допиту повинні дотримуватися певні умови. По-перше, він можливий тільки щодо осіб вже допитаних у суді та таких, які знаходяться в залі судового засідання. По-друге, питання, що ставляться іншим особам, повинні переслідувати конкретну мету — підтвердження або спростування свідчень допитуваного та не відводити убік від предмету основного допиту.

З огляду на це автори окремих досліджень з відповідної тематики, вважають, що шаховий допит здійснюється за правилами одночасного допиту, можливість проведення якого в суді передбачає чинне законодавство (ч. 15 ст. 352, ч. 4 ст. 356 КПК України) [12, с. 61]. Дійсно,

шаховий допит не тільки зовні, але й за змістом схожий на одночасний допит двох чи більше вже допитаних учасників кримінального провадження. Однак між ними є й очевидна різниця:

1. Мета одночасного допиту двох чи більше учасників судового провадження – з'ясування причин розбіжності в їх показаннях. Завдання шахового допиту – уточнення неясних моментів, окремих обставин, перевірка їх достовірності з метою встановлення істини.

2. Якщо одночасний допит проводиться лише між особами, в показаннях яких є суперечності, то при шаховому допиті запитання ставляться особам, у свідченнях яких може й не бути протиріч. У таких випадках цей метод може застосовуватися для надання свідченням допитуваного більшої вагомості, демонстрації узгодженості його показань з показаннями інших допитаних осіб.

3. Під час шахового допиту, на відміну від одночасного, допитуваний не має права ставити запитання тому, хто допитує (при одночасному допиті особи, які беруть участь у допиті, їх захисники чи представники мають право ставити одна одній запитання, що стосуються предмета допиту).

4. Шаховий допит проводиться у разі, коли основний допит одного учасника ще не закінчено. Після шахового допиту продовжується основний допит. Одночасний допит проводиться тільки після закінчення основного допиту кожного з його учасників. При цьому після давання учасниками одночасного допиту показань дозволяється оголошення показань, наданих ними на попередніх допитах (ч. 9 ст. 224 КПК).

6. З тактичної точки зору шаховий допит використовується судом для підсилення або ж перевірки свого внутрішнього переконання, а одночасний – для викриття недобросовісних свідків, перевірки допустимості та достовірності показань підсудних.

2.3. Тактико-психологічні аспекти проведення допиту в суді

Тактика судового допиту базується на даних психологічної науки. Хороші інтерв'юери мають необхідні юридичні знання та психологічні методи. Юридична компетенція дозволяє їм визначати, що вони хочуть встановити (матеріальне право) і який шлях буде правильним (формальне право). Комунікативні психологічні навички допомагають успішно йти правильним шляхом [42, с. 4].

З тактико-психологічних позицій прийоми, що сприяють одержанню від допитуваного необхідної інформації, класифікуються на декілька типів відповідно до тих завдань, які ставляться перед ними. За цим критерієм розрізняють прийоми, які: а) усувають конфліктні ситуації та сприяють встановленню психологічного контакту; б) спрямовані на встановлення мотивації показань; в) сприяють викриттю винного або виявленню неправди; г) актуалізують у пам'яті забуте [11, с. 99].

Правильне використання тактичних засобів допиту ґрунтується на активній розумовій діяльності судді з обробки інформації, одержуваної під час підготовки та проведення допиту. Важливим засобом отримання інформації, необхідної для аналізу й оцінки показань допитуваного, є спостереження за його станом і поведінкою – жестами, мімікою, кольором шкірних покривів та іншими психологічними маркерами, які О. П. Ващук називає динамічними антроподжерельними функціональними проявами почуттів і думок учасника кримінального провадження [5, с. 358]. В результаті криміналістичного аналізу здобутої в такий спосіб інформації з'являються так звані «докази поведінки» допитуваного.

Щоправда й переоцінювати ці рекомендації в умовах судового допиту не варто. Слідчий, який проводить перший допит, має більше шансів визначити брехню за ознаками поведінки підозрюваного, який ще не встиг прорепетирувати свої відповіді і, швидше за все, або боїться бути

викритим, або відчуває провину за вчинене. Водночас у суддів мало можливостей покластися на поведінкові ознаки допитуваного. Обвинуваченому дається можливість підготуватися та прорепетирувати свої відповіді заздалегідь, до того, як судді оцінюватимуть їх правдивість, а це підвищує його впевненість у собі та зменшує страх викриття. Зазвичай, адвокат готує свого підзахисного до перехресного допиту, аж до репетицій, а ці запитання часто допускають односкладові відповіді «так» чи «ні» [34, с. 140-141].

Інші особи, викликані до суду для надання свідчень також, здебільшого, були допитані слідчим, а отже обізнані про предмет допиту, що дозволяє їм завчасно побудувати необхідну версію, продумати лінію поведінки, підготуватися до відповідей на запитання. Проте, як буде показано нижче, заучування тексту такими «акторами» ще не гарантує їх успішного виступу в залі суду.

Обережність в оцінці «доказів поведінки» обумовлюється тим, що одні й ті самі ознаки можуть бути як ознаками несумлінної поведінки, так і проявами психоемоційних властивостей особистості. Для людини замкненої, сором'язливої сама обстановка судового засідання, конфліктність ситуації, викликає деяку розгубленість, внаслідок якої вона плутається у відповідях, запинається, червоніє, пітніє, часто змінює позу.

До прикладу, невинний обвинувачений, який страшенно боїться, що на суді йому не повірять. Якщо йому не повірили поліцейські, прокурор та слідчий суддя, коли він звертався до нього з проханням про звільнення, то чому має йому повірити суд? Ознаки цього страху можуть бути інтерпретовані невірно й прийняті за страх дійсного злочинця, який боїться, що його буде викрито [34, с. 141].

Тому «докази поведінки» є лише допоміжними інструментами, необхідними для поточної оцінки показань, реалізації тактичних завдань допиту. Вони не можуть самі собою служити основою для остаточних

висновків. Будь-яке показання, що не суперечить здоровому глузду, якщо воно не спростоване іншими бездоганними свідченнями, що заслуговують на більшу довіру, або вагомістю іншого більш переконливого доказу, не може бути відкинута судом на підставі одних лише відчуттів, непідтверджених логічними висновками, що ґрунтуються на оцінці всієї сукупності фактичних даних.

Для підвищення ефективності та досягнення мети допиту вільній оповіді, з якої починається більшість судових допитів, має передувати налагодження з допитуваним особистого контакту, що створює найбільш сприятливу психологічну атмосферу, яка позитивно впливає на взаємодію та стосунки між учасниками допиту, певне налаштування на спілкування [11, с. 99]. Особливо це стосується допиту неповнолітніх, а надто малолітніх осіб.

Психологічний контакт – це процес встановлення та підтримання між допитувачем і допитуваним довірчих відносин з метою отримання повних та достовірних показань про обставини, що мають значення для кримінального провадження. Психологічний контакт є невід'ємним елементом і запорукою результативності допиту.

Складність та емоційна насиченість судового розгляду вимагають від головуючого поведінки, що демонструє спокій, упевненість в собі, зацікавлене, але неупереджене ставлення до справи, уважне й доброзичливе ставлення до учасників допиту. В умовах відкритого та гласного процесу сама обстановка судового розгляду, його загальна налаштованість повинні бути такими, які слугували б з'ясуванню дійсних обставин справи, сприяли б тому, щоб допитувані особи, були схильні допомогти суду у встановленні істини.

Налагодження психологічного контакту починається з перших слів головуючого. Суддя повинен вміти кількома словами показати особі, викликаній для допиту, наскільки важливі для встановлення істини у

справі відомості, які вона має, сформувані у неї установку на відверту розмову, вселити впевненість у тому, що її уважно вислухають і дадуть об'єктивну оцінку її свідченням.

Слухати – це більше ніж просто чути те, що говорить інший. Активне слухання включає в себе слухання того, що говорить інший. Активне слухання також включає те, що намагається сказати інший. Активне слухання означає чути навіть те, що людина не каже [61, с. 11-12]. Тільки ті, хто має відкритий, доброзичливий та справедливий підхід до людей і справді їх слухає, можуть розраховувати на отримання відповідної інформації під час допиту [42, с. 6].

Водночас вміння слухати не означає, що сторони в процесі можуть говорити будь-що і скільки завгодно часу, а суддя повинен сидіти і все це вислуховувати [8, с. 149]. Головуючий має спрямовувати допит на забезпечення з'ясування обставин, які охоплюються його предметом, та усувати все, що не має значення для кримінального провадження.

Під час допиту психологічний контакт не повинен слабшати. Допитувач повинен намагатися підтримувати контакт протягом усього допиту, у тому числі «фізично», наприклад, через зоровий контакт, жести, фізичну увагу, проявляти інтерес, можливо, навіть розуміння поведінки іншої людини з тактичних причин. Через мінімальні твердження, так званих «зворотних каналів», респонденту можна просто показати, що він знаходиться «всередині», що ви у контакті з ним (активне слухання). Зворотні канали або сигнали прийому (допитуваний отримує сигнал про розуміння, а не обов'язково про прийняття зробленої заяви, і «зелене світло» продовжувати говорити – це невеликі, переважно словесні реакції або випадкові «коментарі»: «ага», «так», «добре», «розумію» тощо [61, с. 11].

Значною мірою зміцненню психологічного контакту покликана сприяти правильна постановка запитань, навичками якої мають володіти

всі професійні учасники допиту. Темп, ритм, рівень напруженості процесу допиту залежать від сторони, яка в даний момент допитує особу.

Суддя виконує регулятивну функцію і слідкує за тим, аби тактичні прийоми, які використовуються сторонами, не порушували процесуальних вимог, не було недопустимого тиску на допитуваного, питання не виходили за межі судового розгляду, не ставились заборонені в ході прямого допиту навідні запитання, не було відкритих конфліктних проявів тощо. Якщо під час допиту, здійснюваного сторонами, не вдалося уникнути моментів, що вивели допитувану особу з рівноваги, суддя має заспокоїти її та знову налаштувати на нормальний лад.

Насамперед суд зобов'язаний створити сприятливі умови для реалізації учасниками допиту своїх процесуальних функцій. При цьому суддя ні на мить не повинен відволікатися від змістовної сторони допиту, уважно та неквапливо вислуховуючи свідчення допитуваного, відзначаючи з'ясовані сторонами питання та обставини, що потребують додаткового висвітлення. Поспіх може призвести до того, що допитуваний пропустить частини, які він вважає менш важливими, але які можуть мати значення для рішення щодо подальших дій [61, с. 12].

Тактика допиту включає прийоми, спрямовані на отримання об'єктивних і повних показань. Завданням використання тактичних засобів ведення допиту є надання допомоги у реконструкції минулого чесною людиною з одного боку та виявлення спотворення фактів не добросовісною особою, з іншого боку.

Немає потреби в рамках цього посібника детально зупинятися на процесах формування показань, вони досить глибоко досліджені юридичною психологією. Нагадаємо лише, що наявність неповноти або протиріч у показаннях далеко не завжди викликана прагненням допитуваного приховати або спотворити які-небудь факти: вони можуть бути результатом забування, спричиненого певною кількістю часу, що

минув після допиту на досудовому слідстві, або тривалістю судового розгляду, великою кількістю перерв у його ході тощо.

Складно знайти людину, пам'ять якої була б настільки поганою, щоб вона все забувала. Так само рідко трапляються люди з феноменальною здатністю запам'ятовувати все колись побачене або почуте. Запам'ятовування людини дуже суттєво залежить від свідомої установки на запам'ятовування. Типовою причиною неповноти показань, таким чином, є відсутність у особи прямого спрямованого інтересу до події, обставини якої вона просто не запам'ятала.

Крім того, як зазначалося, з моменту сприйняття особою події, що підлягає доказуванню у кримінальному провадженні, до моменту відтворення її обставин у ході судового допиту зазвичай минає досить великий проміжок часу. З огляду на це особа, яка допитується, може забути деякі подробиці події, учасником або очевидцем якої їй довелося стати. У разі, коли вони мають важливе значення для справи, необхідно допомогти їй відновити у пам'яті забуті деталі, які стосуються предмета допиту.

Типова система тактичних прийомів актуалізації у пам'яті забутого при допиті у суді може включати: а) постановку запитань, що нагадують; б) пред'явлення речових та письмових доказів; в) демонстрацію іншої матеріалізованої інформації; г) використання образотворчих можливостей допитуваного; д) оголошення показань інших осіб. У процесі використання запропонованої системи ефективним може бути будь-який із зазначених прийомів або їх комплекс залежно від психологічних особливостей допитуваного, своєрідності забутого матеріалу, ступеню забування [33, с. 143].

У таких випадках не слід квапити допитуваного, інакше він вирішить, що може обмежитися коротким викладом події, опускаючи її деталі. Правильно з тактичного погляду запропонувати допитуваному викладати

факти, які стосуються предмета допиту, в хронологічному порядку, це дозволить йому краще відновити у пам'яті і докладніше відтворити перебіг події та її подробиці.

Для відновлення в пам'яті окремих моментів можуть бути використані асоціації щодо суміжності у часі та просторі. З цією метою допитуваній особі можуть бути пред'явлені деякі речі, документи, що стосуються предмета допиту. Для виникнення просторових асоціацій особі можна запропонувати скласти схему, де вказати своє місце розташування в момент досліджуваного події.

Іноді суперечливість показань є наслідком обмеження фізичних чи психічних здібностей особи до сприйняття та запам'ятовування. Тому при допиті важливо з'ясувати як об'єктивні умови сприйняття (відстань до об'єкта, що спостерігається, погодні умови, час доби, освітленість, зашумленість, тривалість спостереження тощо), так і суб'єктивні фактори (психологічний стан у момент сприйняття, спрямованість уваги, психічні властивості та фізичні особливості органів чуття).

Особливе місце у тактиці судового допиту займають методи розпізнавання очевидно неправдивих показань. Спонукальним началом до такої поведінки з боку підсудного є прагнення уникнути відповідальності або пом'якшити покарання. Потерпілий може спотворювати факти під впливом крайньої ворожості до обвинуваченого. Свідки можуть керуватися іншою зацікавленістю у результаті справи (страхом викриття у співучасті, хибним розумінням дружби, корпоративною «етикою» тощо). Тому дуже важливим є неформальний підхід до виконання правила про з'ясування до початку допиту характеру відносин свідка з обвинуваченим та потерпілим (ч. 1 ст. 352 КПК України). При допиті родичів, друзів, колег по роботі завжди необхідно бути уважним до несвідомого прояву ознак нещирості.

Повідомлення неправдивих відомостей, брехня не природний стан для нормальної людини. Звісно, зустрічаються й «патологічні» брехуни, для яких неправда буденна справа. Готуючись ввести в оману, вони ретельно продумують свою версію, намагаються моделювати варіанти розвитку допиту. Проте, на щастя, «професіоналів» високого рівня серед них не так багато. Тому навіть людині, яка звикла говорити неправду, прорахувати всі можливі під час допиту викривальні питання дуже важко.

І тут можна вдатися до тактики раптових запитань. Брехунам важко відповідати на несподівані питання швидко й без помилок. У той час, як правдиві люди автоматично відповідають на несподівані запитання, брехуни повинні «будувати» та перевіряти свої відповіді. Несподівані запитання потребують ретельної підготовки відповідей [49, с. 2474-2482], часу, на яку при допиті немає. Наслідком цього стає плутанина у показаннях, неузгодженість наведених фактів, суперечливі відповіді одне й те саме запитання, що задається з інтервалом у часі.

Яким би спритним не був свідок, він не може підготуватися до питань, яких не очікував; і якщо перевірити вигадані події, порівнюючи їх зі справжніми, виявиться, що у всій їх сукупності і ті й інші існувати не могли; при зіставленні неминуче станеться деяке переміщення дійсних фактів, чого насправді не могло бути [7, с. 30]. Ефективним засобом викриття брехні в цьому випадку може стати, згаданий нами вище прийом коментування протиріч, як у власних показаннях, так і неузгодженості своїх (хибних) показань з показаннями інших осіб, висновками експертів, результатами проведення слідчих дій. Для багатьох це виявляється непереборною проблемою.

Свідчення дуже рідко бувають неправдивими від початку до кінця. Можливо, більша частина показань вірна, й лише найважливіша частина, той елемент, який може повернути всю справу, навмисно далекий від правди [6, с. 68]. Викриття особи, яка частиною говорить правду, частиною

бреше, свідка, який без лицемірства свідомо прикрашає одні факти, замовчує інші і для повноти картини вигадує подробиці на користь сторони, що викликала його для допиту, дуже складне завдання. При допиті такої особи слід уважно стежити за тим, чи у всьому узгоджені окремі частини її показання; чи немає суперечності між деякими з вірних і хибних частин; необхідно з'ясувати, чи могли засвідчені нею факти існувати одночасно і у зв'язку між собою, треба ставити запитання про причини та наслідки; все це дає можливість визначити, чи узгоджуються її показання з фактами, встановленими іншими допитаними особами [7, с. 39].

Різна ступінь деталізації у показаннях характерна для такого виду обману як замовчування, за якого допитуваний не спотворює факти, але оминає важливі для кримінального провадження обставини, вивертається, уникаючи суті питання, посилається на погану пам'ять. Нейтралізувати недобросовісність допитуваного в цьому випадку можна за допомогою уточнюючих запитань і деталізації тих моментів, на яких і він зупиняється неохоче, поспіхом, пояснюючи розпливчасто, туманно, загалом.

Іноді недобросовісна сторона заздалегідь готує особу, якій належить виступити в суді як свідку, до майбутнього допиту, викладає усно чи письмово та пропонує заучити свідчення неправдивого змісту. Ознаками такої завченості є строга, логічно вивірена послідовність викладу, індиферентне ставлення до емоційно насичених обставин, застосування близьких до юридичної лексики словникових кліше, використання нотаток щодо відомостей, характер яких не мав би викликати складнощів у запам'ятовуванні. Водночас особа, що допитується, прагне всіляко підкреслити свою незацікавленість у результатах кримінального провадження.

Людину, яка дає свідчення за відрепетованим сценарієм, необхідно змусити відійти від заученого тексту за допомогою все тієї ж деталізації,

уточнюючих запитань щодо подробиць, відомих допитувачу з інших доказових джерел, про які з великим ступенем ймовірності не обізнана особа не причетна до подій, щодо яких вона дає свідчення. Рекомендується також прийом, згідно з яким необхідно повернути таку особу до середини історії, а потім швидко повернути на початок і в кінець. Вважається, що особа, яка говорить за забуванням, не зможе витримати цього випробування. У неї немає фактів, що асоціюються з розповіддю, вона пам'ятає його лише як єдине ціле, а не частинами. Вона не може вигадувати відповіді з тією швидкістю, з якою їй ставляться різнопланові запитання, і при цьому ще й правильно запам'ятовувати усі свої попередні вигадки, її відповіді не будуть послідовними [6, с. 69].

До числа ефективних тактичних прийомів отримання правдивих показань відноситься пред'явлення допитуваному доказів шляхом оголошення окремих фрагментів показань, висновків експертів, ознайомлення з певними процесуальними документами, результатами огляду речових доказів та ін. Докази можуть демонструватися:

а) частково, у порядку наростання їх викривної сили (від слабкого до найвагомішого). Найбільш доцільно цей прийом використовувати при допиті осіб, які мають жорстку установку на дачу неправдивих показань;

б) частково, починаючи з самого вагомого, значного, а потім – у будь-якому порядку. Цей прийом ефективний при допиті осіб, які не мають стійкого налаштування на неправдиві показання, поводять себе невпевнено й здатні об'єктивно оцінити силу пред'явленого доказу;

в) повністю – всією необхідною для викриття сукупністю. Такий прийом рекомендується для ситуацій, коли сукупність наявних доказів з одного боку встановлює факти, що заперечуються допитуваним, а з іншого – переконливо спростовує всі його доводи.

Тактичним прийомом, який доцільно використовувати судді під час допиту, є постановка уточнюючих, додаткових і контрольних запитань.

Запитання є додатковими, коли вони спрямовані на отримання нової інформації; уточнюючими, якщо покликані надати допомогу допитуваному в пригадуванні забутого; контрольними, якщо ставляться з метою перевірки отриманих показань.

В судовому засіданні часом доводиться чути протест прокурора щодо питань захисника, на які допитуваний вже дав відповідь. У цьому випадку необхідно погодитися з німецькими колегами, на думку яких відмова від повторних запитань може порушити незалежне право захисника на конфронтацію відповідно до статті 6 (3) (d) ЄСПЛ, яка включає реалізацію концепції незалежного допиту, а також проведення особливо критичного аналізу наявних на сьогоднішній день свідчень. З метою збереження цього процесуального основного права, з урахуванням порядку допиту, повинні бути прийняті неминучі повторювані елементи допиту захисника [53].

Суддям також не варто уникати повернення до вже з'ясованих обставин як тактичного прийому виявлення неправдивих свідчень у показаннях допитуваного. Особа, заспокоївшись, що їй вже не доведеться давати неправдиві свідчення, може втратити пильність та виказати себе хвилюванням, чи перекрученням власних показань.

Проте продемонструвати неспроможність показань не завжди достатньо, бажано схилити допитувану особу до дачі правдивих свідчень. Для цього, наприклад, можна без зайвих у цьому випадку емоцій або психологічного тиску, описати ситуацію, що склалася у справі, спробувати переконати обвинуваченого в нерозумності його позиції, нагадати йому про щире каяття, як про обставину, що пом'якшує покарання. Свідка (потерпілого) можна запитати, чи пам'ятає він про свою присягу та відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань. У їхніх вухах інформація про правову чи реальну ситуацію може звучати як погроза, але

в жодному разі не є неприпустимою, оскільки слід розрізняти інформацію, надану допитуваному, та погрозу [42, с. 4].

Якщо переконання не дало очікуваного ефекту, бажано, щоб лжесвідок після допиту залишався в залі судового засідання. Можливо свідчення сумлінних свідків, результати дослідження інших доказів справить на нього враження, і спонукає до зміни обраної позиції. Якщо ж ні, то спостереження за поведінкою допитаного лжесвідка саме собою може виявитися корисним для суду з погляду оцінки показань, адже реакція на показання інших осіб (заперечення, репліки, жести, міміка) нерідко видають ошуканця.

Загалом криміналістичною наукою досить докладно розроблено тактику слідчого допиту, прийоми якого цілком застосовні до допиту в судовому засіданні. Усі рекомендації загального характеру щодо тактики проведення допиту в ході досудового розгляду в адаптованому вигляді можуть бути використані й судом.

Щоправда питання допустимості застосування судом тих чи інших, розроблених криміналістикою для потреб досудового слідства, тактичних засобів отримання правдивих показань можуть виявитися дискусійними. Особливо обережно слід підходити до використання так званих «психологічних пасток», «тактичних хитрощів». Річ у тім, що характерним елементом, який становить хитрість, є введення в оману. Згідно з сучасним розумінням, хитрість – це витончений обман [52, с. 24-25].

Як зазначалось, викриття допитуваного у брехні – це насамперед завдання сторін. Розставлення з цією метою різноманітних «пасток» суддею може бути небезпідставно розцінене як прояв його упередженості. Тож у процесуальній діяльності суду тактичні прийоми, засновані на обмані, категорично неприпустимі. З іншого боку, вмиле використання існуючої помилки або просте невігластва допитуваного для досягнення

цілей допиту не є порушенням принципу *nemo tenetur se ipse accusare* («ніхто не зобов'язаний звинувачувати себе») [52, с. 99].

Звісно, змагальність кримінального процесу передбачає першорядну активність супротивних сторін у справі викриття допитуваного у брехні і відповідні прийоми адресуються насамперед стороні обвинувачення. Проте вміння розпізнати та викрити неправдивість показань не менш важливе й для судді, який зобов'язаний адекватно оцінювати та використовувати докази при ухваленні рішення у справі таким чином, щоб його висновки щодо показань допитаних осіб були зрозумілими присутній у судовому засіданні необізнаній в юриспруденції публіці. З питань, що стосуються встановлення істини в межах пред'явленого обвинувачення, етичних та правових норм для суду немає, і не може бути жодних обмежень.

Глава 3

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ДОПИТУ ОКРЕМИХ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

3.1. Допит обвинуваченого (підсудного)

Правила допиту обвинуваченого, передбачені нормами ст. 351 КПК України. Особливістю його допиту обвинуваченого є його зацікавленість у результаті судового провадження з одного боку та відсутність кримінальної відповідальності за дачу завідомо неправдивих показань, з іншого боку. З огляду на це підсудні досить часто спотворюють факти, замовчують суттєві для справи обставини.

Структура отримання показань обвинуваченого визначається межами судового розгляду та предметом доказування. Допит починається з пропозиції головуєчого викласти все, що він вважає за необхідне пояснити щодо висунутого проти нього обвинувачення. Цей закріплений законодавцем тактичний прийом у криміналістиці називають «вільна розповідь», за якої допитуваному пропонується вести вільну оповідь про відомі йому події, без втручання з боку допитувача, котрий лише на початку задає загальний напрямок очікуваного оповідання.

Підсудний повинен мати можливість спонтанно повідомляти все, що він пам'ятає, своїми словами. По суті він повинен хоча б спробувати дати вільні показання, які згодом можуть бути доповнені за допомогою більш точних деталей. Це правило відповідає як вимогам когнітивної психології для оптимального отримання знань у розмові, так і презумпції невинності [42, с. 9]. Цінність вільної розповіді збільшується у випадку, коли особа повідомляє про обставину, яка не була відома нікому, крім неї самої.

Якщо обвинувачений посилається на право зберігати мовчання, це не означає, що слід негайно припинити допит. Навпаки, той, хто допитує,

може спробувати змінити думку обвинуваченого – повністю або частково – і отримати свідчення хоча б з окремих питань. Єдина вимога – допитувач утримується від будь-якого обмеження свободи вибору та діяльності обвинуваченого, тобто він не повинен чинити жодного прямого чи непрямого тиску [42, с. 16].

Допустимим також вважаємо «м'яке» переконання обвинуваченого, який не визнає себе винуватим і відмовляється від давання показань, щодо хибності обраної позиції. Необхідно постаратися донести до розуміння обвинуваченого, що без його пояснень суду буде важко перевірити обґрунтованість висунутого проти нього обвинувачення. Можна запитати адвоката, чи роз'яснював від обвинуваченому наслідки щирого каяття, якщо ні, нагадати йому, що без визнання немає каяття, а без нього – пом'якшення покарання.

Після закінчення вільної оповіді обвинуваченого першим допитує прокурор, а потім захисник. При цьому допитувач повинен стимулювати спогади обвинуваченого, який побажав дати свідчення, щоб збагатити його розповідь ще більш спонтанно пригадуваними деталями. Тільки після цього можна переходити до отримання точнішої інформації, запитуючи описання осіб, імена, адреси, час та алібі. Поширена помилка в техніці допиту полягає в тому, що такі деталі задаються дуже рано, і в результаті вільна розповідь переривається (або навіть припиняється) [42, с. 9].

Після цього обвинуваченому можуть бути поставлені запитання потерпілим, іншими обвинуваченими, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим і суддями. Головуючий має право протягом всього допиту обвинуваченого ставити йому запитання для уточнення і доповнення його відповідей. Підсудному ставляться запитання, спрямовані на виявлення, доповнення та уточнення фактичних

обставин, перевірку достовірності показань, з'ясування ставлення до скоєного правопорушення.

Запитання слід ставити в заздалегідь продуманій особі, яка веде допит, послідовності. До з'ясування наступного питання можна переходити тільки після з'ясування попереднього. Поширена помилка полягає в тому, що у допитувача не вистачає терпіння чекати, щоб побачити, що відбудеться, і він ставить нові запитання занадто швидко. Це може призвести до того, що прокурор у кримінальних справах говорить більше і своїми питаннями розкриває більше інформації про кримінальне провадження, ніж фактично отримує від обвинуваченого [42, с. 11].

Дискусійним питанням тактики допиту обвинуваченого є допустимість використання в суді показань, наданих ним на досудовому слідстві. Проблема ця не нова, але така, що наразі не має однозначного вирішення в теорії та практиці кримінального судочинства. Попри те, що ситуації, пов'язані зі зміною показань є типовими й доволі поширеними, а питання використання результатів слідчих допитів таким, яке щоразу викликає гострі суперечки між професійними учасниками кримінального провадження, суд щоразу змушений розв'язувати їх за відсутності будь-яких науково обґрунтованих щодо цього рекомендацій.

На нашу думку, сторони кримінального провадження, поряд з іншими матеріалами досудового розслідування, вправі оперувати показаннями обвинуваченого, зафіксованими у протоколах слідчих допитів. Криміналістикою розроблено чимало прийомів допиту й лише одиниці з них згадуються в тексті закону, застосування решти – питання допустимості криміналістичних засобів, які є такими за умови їх відповідності принципам законності, моральності, наукової обґрунтованості.

Безумовно, якщо порядок застосування певного прийому визначено законом, він має використовуватися у точній відповідності з його буквою.

Водночас законність як критерій допустимості численних тактичних прийомів не передбачає обов'язкової процесуальної регламентації кожного з них. За відсутності нормативного регулювання, правило законності тактичного прийому вимагає, щоб він узгоджувався з основними засадами, які поширюються на всю кримінальну процесуальну діяльність, та не мав наслідком визнання, отриманого з його використанням доказу недопустимим. Тому справедливіше говорити не про відповідність тактичного прийому законодавчим приписам, а про його несуперечність закону, тобто відповідність духу, але аж ніяк не букві закону.

Пред'явлення обвинуваченому протоколів слідчого допиту не порушує приписи ч. 4 ст. 95 КПК України, згідно з якими суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання, або отриманих у порядку, передбаченому статтею 225 цього Кодексу, оскільки суд не вправі обґрунтовувати судові рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилатися на них (крім порядку отримання показань, визначеного статтею 615 цього Кодексу).

З-поміж іншого, для прокурора це нагода продемонструвати суду непослідовність показань обвинуваченого та посіяти сумнів щодо його вірогідності. У протилежній ситуації захисник вправі скористатися показаннями підзахисного на досудовому слідстві й наголосити на незмінності його позиції, зміцнивши довіру до нього.

Звісно, імовірність того, що обвинувачений, який твердо вирішив змінити ставлення до висунутого обвинувачення, відмовиться від обраної лінії захисту під впливом пред'явлення попередніх показань, не велика. Проте, й відмова особі, яка веде допит, у використанні цієї можливості також, з нашого погляду, позбавлена розумних підстав.

Що ж до впливу на оцінку судом правдивості показань обвинуваченого, то великою мірою мета змагання сторін в тому й полягає,

щоб схилити суддю на свій бік, використовуючи для цього допустимі тактичні засоби. Для цього сторона, що посилається на попередні показання обвинуваченого, повинна подбати про забезпечення додаткових гарантій їх достовірності, якими можуть бути відеозапис допиту або участь у проведенні слідчої дії захисника.

Привілей проти самообвинувачення не захищає від використання самовикривальних свідчень як таких, а від отримання доказів шляхом примусу або тиску. Наявність примусу викликає сумніви щодо того, чи було дотримано право не свідчити проти себе. З цієї причини суд повинен спочатку розглянути характер і ступінь примусу, використаного для отримання доказів («Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства» (Ibrahim and Others v. the United Kingdom) [ВП], § 267) [15, с. 41].

Тож якщо ЄСПЛ за умови дотримання допустимих з погляду Конвенції про захист прав і основоположних свобод процедур слідчого допиту не виключає можливості використання показань, наданих обвинуваченим під час досудового розслідування, як доказу, можна стверджувати, що пред'явлення йому таких показань під час допиту в суді не порушуватиме права на справедливий суд.

Важливим тактичним питанням є визначення черговості допиту підсудних. На практиці склався певний стереотип, за яким у суді прийнято спершу допитувати обвинувачених, потім потерпілих, в останню чергу свідків. Загалом, це логічно і з тактичної точки зору найкращим чином забезпечує розв'язання всіх завдань судового розгляду. Цілком логічно, що після оголошення в суді обвинувального акту підсудний реалізує своє право на захист шляхом давання показань. Після його пояснень стає зрозуміло, які факти, пов'язані з обвинуваченням, він заперечує а отже на доведеності яких моментів потрібно зосередити основні зусилля. Далі допитуються потерпілі. Вони, як правило, займають більш чітку обвинувальну позицію. Якщо підсудні заперечують проти обвинувачення,

то їх викриття першими починають потерпілі, потім свідки-очевидці й т. д.

Вкрай важливим є правильне визначення черговості допиту обвинувачених. За певних умов вони можуть допитуватися відповідно до вагомості їх ролей у спадному порядку (організатори, основні виконавці, інші учасники групи). Подібна послідовність допиту тактично припустима, якщо підсудні повністю визнали себе винуватими й не перешкоджають встановленню істини у справі.

У разі, коли всі або основні учасники злочину не визнають своєї вини, допит у зазначеній черговості надасть їм істотні тактичні переваги перед державним обвинувачем. Вони з самого початку створять негативний фон усього судовому засіданню та спровокують на відмову від попередніх показань тих, хто на досудовому слідстві визнавав свою провину.

Найчастіше не всі причетні до злочину особи однаково винні у правопорушенні. Деякі з них просто послідовники, які грають пасивну роль. Вони дуже зацікавлені у розкритті фактів та визнанні провини у злочині, тому що їм загрожує лише низьке покарання, і це спонукає їх вирватися зі злочинного угруповання [42, с. 24]. З огляду на це тактично правильним є наступний порядок допиту підсудних: першим допитується той, хто повністю визнав вину, другим той, який визнав її частково, потім той, хто заперечує свою причетність до інкримінованого правопорушення.

В окремих випадках, якщо цього вимагають інтереси кримінального провадження або безпека обвинуваченого, допит одного з обвинувачених на підставі вмотивованої ухвали суду може здійснюватися з використанням відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (ч. 3 ст. 351 КПК України). Це особливо важливо у справах, де до кримінальної відповідальності притягнуто неповнолітніх, які потрапили під вплив дорослих злочинців. Неповнолітні, зазвичай, повністю визнають свою вину й докладно розповідають про роль дорослих підмовників. Інакше, подібно

тому, як неповнолітній підпав свого часу під вплив дорослого, в судовому засіданні під тим же тиском він може змінити раніше дані показання.

3.2. Допит потерпілого та свідка

Здебільшого, потерпілими у кримінальному провадженні є фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, юридична особа, якій завдано майнової шкоди. За деяким винятком, передбаченим ст. ст. 353 КПК, потерпілий допитується за правилами допиту свідка. З огляду на це для їх допиту допустимо використовувати єдині тактичні прийоми.

Зацікавленість потерпілого в результатах розгляду кримінальної справи також істотно відбивається на висловлюваних ним думках і висновках щодо обставин, які стали предметом кримінального провадження, і певною мірою впливають на достовірність його показань. Водночас слід звернути увагу на те, що потерпілий, як правило, був об'єктом злочинного посягання й сприймав обставини вчиненого злочину, зазнаючи на собі його безпосередній вплив. Тому на відміну від свідків у потерпілого при переробці й збереженні сприйнятої в момент посягання інформації, зазвичай, більш значна роль переживань, пов'язаних з фізичними, психічними й соціальними наслідками кримінального правопорушення.

З іншого боку, потерпілий, який зазнав безпосереднього акту протиправного зазіхання, сприймає факти, що мають для нього значення, набагато повніше, рельєфніше і правильніше, ніж свідок. Звичайно, і він може помилятися, особливо щодо оцінки деяких обставин, проте ймовірність помилок тут набагато менша.

Допитуючи жертв прямого насильства, важливо пам'ятати про значення речових доказів, які підтверджують досвід жертви та

відтворюють реальність злочину. Сенсорні спогади про пережите – про те, що жертва чула, бачила, пробувала на смак, сприймала, нюхала тощо – часто можуть бути строго закодовані й точно витягнуті, іноді точніше, ніж інші типи спогадів, такі як хронологічні події та тимчасова послідовність [59, с. 10].

Специфічні переживання потерпілих визначають їх психічний стан, що є своєрідним віддзеркаленням тих тимчасових змін, які відбуваються в особистості під впливом злочину та його наслідків. Психічний стан потерпілого залежить від характеру, сили й інтенсивності злочинного впливу, а також психічних властивостей особистості, й виражається у своєрідності психічних процесів, показань, поведінки й ставлення потерпілого до справи в ході судового розгляду.

Зазвичай на психічний стан потерпілого впливає низка факторів, що проявляються під час судового провадження: незвичність обстановки офіційної процедури розгляду справи; скупчення незнайомих людей; ворожість підсудного; можлива некоректна поведінка учасників процесу тощо. Ці фактори й особливості психіки потерпілого варто враховувати при його допиті в суді.

Потрібно брати до уваги й те, що на формування показань потерпілих впливає неприязне ставлення до обвинуваченого, побоювання помсти з його боку й протидія близьких до нього людей. Якщо у сторін або у суду виникають сумніви стосовно достовірності фактів, що викладаються, необхідно використовувати уточнюючі, контрольні запитання, спрямовані на деталізацію описуваних подій.

Потерпілого доцільно допитувати до допиту свідків, оскільки таким чином усувається вплив показань, наданих свідками в суді, на свідчення потерпілого, який на відміну від свідків не видаляється із зали судового засідання. Крім того, надані ним свідчення щодо обставин скоєного проти

нього злочину значною мірою обумовлюють порядок та зміст допиту обвинуваченого, свідка та перевірки інших доказів.

Важливим джерелом одержання криміналістично значущої інформації при розгляді кримінальних справ є показання свідків. Як єдиним способом отримання показань свідка, допит повинен проводитися з дотриманням вимог закону та наукових рекомендацій. Перше гарантує захист прав та законних інтересів допитуваного, друге – забезпечує вірогідність отримання максимального пізнавального результату.

Ініціаторам допиту осіб як свідків необхідно пам'ятати, що свідком є особа, якій відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, та уникати безпідставного виклику осіб на допит. Така практика є досить поширеною й призводить до того, що громадяни необґрунтовано відриваються від своїх звичайних занять, а в результаті допиту з'ясовується, що значущої для справи інформації вони не мають. Подібні ситуації є наслідком незнання державним обвинувачем змісту показань, допитаних слідчим свідків, коли прокурор, оголошуючи список осіб, які підлягають допиту, орієнтується лише на реєстр матеріалів досудового розслідування.

Перед допитом свідка головуючий встановлює відомості про його особу та з'ясовує стосунки свідка з обвинуваченим і потерпілим. Особа свідка не повинна викликати розумних сумнівів у сторін кримінального провадження. За наявності таких сумнівів відомості про особу повинні бути підтверджені документально під час судового розгляду (крім випадків застосування до свідків заходів забезпечення безпеки). Якщо у сторони кримінального провадження існують обґрунтовані сумніви щодо особи свідка, в якого відсутні документи, що підтверджують його особу, суд повинен вжити заходів для усунення вказаних сумнівів. У зворотному випадку має місце порушення судом ст. 352 КПК України [20].

Свідків обвинувачення першим допитує прокурор, а свідків захисту –

захисник, якщо обвинувачений взяв захист на себе – обвинувачений (прямий допит). Черговість допиту свідків в середині цих груп визначається обсягом і характером інформації, яку вони мають. За інших рівних умов спочатку треба допитати очевидців злочину, й насамперед – найбільш обізнаних і незацікавлених в результаті розгляду справи, щоб всебічно висвітлити найважливіші обставини, пов'язані зі злочином. У складних і суперечливих ситуаціях слід враховувати наступні тактично важливі обставини:

– характер взаємовідносин свідка з обвинуваченим та потерпілим;

– інформаційну цінність свідчень конкретного свідка в порівнянні з показаннями інших осіб;

– вірогідність зміни ним своїх попередніх показань, передбачуваний характер такої зміни та ступінь її небезпеки для підтримання державного обвинувачення;

– надійність і достатність інших доказів у справі для спростування можливої зміни ким-небудь із раніше допитаних осіб своїх показань.

Зрозуміло, що прокурор і захисник значно більше за суд поінформований про наявність і характер наведених обставин. Тому головуючому варто дослухатися до пропозицій сторін щодо послідовності допиту свідків.

Під час прямого допиту не дозволяється ставити навідні запитання, тобто запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї. Тобто, при прямому допиті запитання має бути сформульоване таким чином, щоб свідок не отримав з нього жодної нової інформації і при відповіді спирався тільки на дані, що збереглися в його пам'яті.

На відміну від допиту обвинуваченого, законом не передбачено як одне з правил допиту свідка етапу вільної оповіді. Водночас прямої заборони щодо цього також не існує, а отже не можна погодитися з

думкою окремих авторів про те, що під час допиту свідок дає свої показання не в формі послідовної розповіді, а у вигляді відповідей на запитання сторін [4, с. 323].

Існує міжнародно визнана передова практика допиту свідків, яку можна знайти майже у кожному підручнику. В ньому йдеться про те, що спочатку потрібно отримати вільну розповідь і лише потім ставити відповідні запитання для уточнення [42, с. 11].

Вдаватися до використання цього прийому чи відразу почати допит із запитань – це вибір допитувача, якому, думається, корисно знати про переваги показань у формі вільної розповіді, що дозволяє отримати уявлення про особистість допитуваного, виявити ступінь його поінформованості щодо обставини справи, одержати інформацію про раніше невідомі факти.

Надання можливості іншим повідомляти важливі для справи відомості без запитань та коментарів слугує для отримання максимально якісного інформаційного матеріалу. Вільне оповідання може бути менш докладним, але допитувач має менший вплив. З іншого боку, гарне розпитування дає більше деталей, але забарвлене запитаннями та іншим впливом того, хто допитує. Тільки обидві частини разом дають добрий допит [61, с. 14].

Після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надається можливість перехресного допиту свідка, під час якого дозволяється ставити навідні запитання. Зважаючи на те, що закон надає право перехресного допиту лише сторонам кримінального провадження, в наукових дослідженнях, присвячених судовому допиту, слушно звертається увага на несправедливому виключенні законодавцем потерпілого та інших осіб, зацікавлених у результатах судового провадження, які не є стороною в кримінальному провадженні, з-поміж суб'єктів перехресного допиту [12, с. 57].

Як зазначалося вище, після проведення перехресного допиту з дозволу головуючого особа, яка виставила свідка, може повторно допитати його за обставинами, що обговорювалися під час перехресного допиту. Допит особи після перехресного допиту є можливістю повернутися до вихідної точки та конкретизувати окремі моменти її показань з метою усунення неточностей та помилок, допущених під час перехресного допиту за обставинами, що входять до предмету доказування.

Свідок, даючи показання, має право користуватися нотатками, якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими відомостями, які важко зберегти в пам'яті (ч. 13 ст. 352 КПК). Проте закон не містить рекомендацій щодо порядку перевірки дотримання правил використання нотаток, обсягів та змістів яких можуть викликати протести сторони, протилежної тій, що виставила свідка. Для цього можна запозичити й рекомендувати до застосування навіть без законодавчої імплементації відповідні положення правила 612 ФПД, за змістом якого протилежна сторона має право отримати запис, що використовується свідком, оглянути його, піддати перехресному допиту свідка з цього приводу й подати як доказ, що стосується справи.

Якщо протилежна сторона стверджує, що письмовий матеріал містить відомості, які не стосуються справи, суд повинен вивчити письмовий текст у закритому режимі, видалити будь-яку частину, що не належить до справи, та розпорядитися, щоб решта була доставлена протилежній стороні. Якщо сторона, яка викликала свідка, не підкориться розпорядженню головуючого, суд має визнати показання свідка недопустимими.

Після допиту свідка сторонами йому можуть бути поставлені запитання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, їх представниками та законними представниками, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. З метою з'ясування

достовірності показань свідка сторонам дозволено ставити йому запитання щодо можливості сприймати ним фактів, про які він дає показання, а також щодо інших обставин, які можуть мати значення для оцінки достовірності його показань (ч. 1 ст. 96 КПК України).

На відміну від допиту обвинуваченого, правила допиту свідка (потерпілого) не передбачають права головуючого ставити запитання для уточнення й доповнення його відповідей. На нашу думку, це обмеження виправдане. Надання суддям права ставити запитання свідкам та потерпілим всупереч тактиці допиту, обраної обвинувачем або захисником, стримувало б їх ініціативність та суперечило б принципам змагальності кримінального процесу.

Не слід заважати сторонам під час допиту (надто в ситуаціях жорсткого протистояння між ними). Втручання судді в допит збиває з думки допитуваного, викликає заперечення обвинувачення або захисту проти дій головуючого. Таким чином створюється або загострюється конфліктна ситуація, для подолання якої потрібні додаткові зусилля й час.

Свої запитання суд може поставити лише після допиту свідка (потерпілого) сторонами та іншими учасниками судового провадження. При цьому слід уникати запитань навідних або таких, які потребують оцінних суджень, а також коментарів і припущень. Запитання судді мають бути коректними, простими, короткими, чіткими й зрозумілими для допитуваного. Варто пам'ятати, що багато людей зі скромною освітою не здатні розуміти речення з більш ніж однією підрядною частиною. Нестача інтелекту – звичайна справа. Тому краще використовувати короткі прості речення та по можливості уникати придаткових [42, с. 7].

Судовий допит повинен бути побудований таким чином, щоб створити всі умови для отримання від свідка найбільш повних об'єктивних відомостей. Перевіряючи наявність цих властивостей інформації в показаннях свідків, необхідно детально встановити, як, у яких умовах вони

формувався; причини знаходження особи в певному місці, характер явища, що спостерігалось, обстановку, в якій перебував свідок, його стан, довільною чи мимовільною була його увага, динаміку розвитку подій та інші обставини [27, с. 50-55].

Стаття 293 КПК України містить слушну з тактичної точки зору вимогу щодо видалення свідків із залу судового засідання та вжиття заходів, щоб допитані й недопитані свідки не спілкувалися між собою. Це важливе для судового розгляду правило запроваджено з метою виключення не тільки свідомого психологічного впливу свідків обвинувачення й захисту один на одного, але й несвідомого, коли обговоривши відповідні події, свідки можуть їх спотворити, сприйнявши суб'єктивну думку іншої людини.

Розділення осіб, яких належить допитати в судовому засідання, також перешкоджає можливому коригуванню показань свідків протилежною стороною. Організаційним заходом, що забезпечує вказані вимоги, є розміщення свідків сторін у різних кімнатах (а не як у більшості випадків – у коридорі суду) під наглядом судових розпорядників, які б слідкували, щоб свідки ніяк не спілкувалися між собою.

Після допиту бажано, аби свідки залишалися в залі суду до кінця судового засідання, що пов'язано з можливими додатковими та повторними до них запитаннями, необхідністю шахового чи одночасного допиту кількох осіб. Отже й після допиту необхідно унеможливити спілкування допитаних і недопитаних свідків.

Очевидно, що на поведінку свідка, а отже й на інформативність його показань, впливає обстановка судового засідання. Зазвичай, людина, яка ніколи не була в суді, немає досвіду публічних виступів, буде в судовому засіданні почувати себе зніяковіло, й навпаки людина, яка звикла до цього, буде поводитися вільніше й ясніше висловлювати свої думки.

Суд зобов'язаний контролювати хід допиту свідків, щоб уникнути зайвого витрачання часу, захистити свідків від недопустимого тиску, образи, дискримінації та не допустити порушення правил допиту. Під час допиту свідка сторонами кримінального провадження головуючий за протестом сторони має право зняти запитання, що не стосуються суті кримінального провадження.

Ділова обстановка розгляду справи, коректність, об'єктивність, відсутність будь-якої упередженості суду, вміння поважати права всіх учасників процесу і водночас вживати найрішучіших заходів щодо наведення порядку в залі суду – умови, що створюють найбільш сприятливу психологічну обстановку, сприяють кращому використанню психологічних якостей свідків [12, с. 150].

У тому випадку, коли свідок поводить себе спокійно, скромно, необхідно підкреслити до нього доброзичливе ставлення та уважно його вислухати. Якщо ж він поводить себе занадто розбещено, зухвало, суддя повинен зробити йому зауваження й запропонувати продовжити свою розповідь у потрібному тоні.

Ситуація допиту свідка може докорінно змінитися внаслідок зміни допитуваним показань, даних на досудовому слідстві. При допиті такої особи надзвичайно важливо встановити причини зміни показань. Необхідно з'ясувати, які з двох варіантів відповідають дійсності.

Для доведення недостовірності показань сторона має право надати показання, документи, які підтверджують репутацію свідка, зокрема, щодо його засудження за завідомо неправдиві показання, обман, шахрайство або інші діяння, що підтверджують нечесність свідка. Свідок може бути допитаний щодо попередніх показань, які не узгоджуються із його показаннями (ст. 96 КПК України). Це створює можливість для сторони обвинувачення або захисту використовувати показання, надані під час досудового розслідування, для конфронтації проти свідка [23].

Найчастіше показання змінюються на користь захисту. При цьому ставка робиться на те, що суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання або отриманих у порядку, передбаченому статтею 225 КПК України. Однак це зовсім не означає, що суд беззастережно має прийняти, особисто почуті свідчення.

Нові показання слід порівняти з іншими дослідженими у суді доказами, за необхідності провести повторні допити раніше допитаних свідків, шаховий допит чи одночасний допит кількох осіб, демонстрацію речових доказів. Оголошення показань, наданих на досудовому слідстві необхідні не для того, щоб покласти їх в основу судового рішення, як це нерідко траплялося раніше, але для перевірки нових показань.

Суд дійсно не вправі обґрунтовувати судові рішення показаннями, наданими слідчому, прокурору, або посилатися на них, але не зобов'язаний беззастережно покладатися на показання дані в судовому засіданні, якщо після ретельної перевірки доступними йому тактичними засобами дійде висновку про їхню неспроможність. Відповідність раніше наданих показань іншим зібраним у справі доказам є важливим критерієм оцінки свідчень даних у суді. Водночас порівняння початкових і наступних показань з погляду їхньої узгодженості з іншими доказами та загальної канвою кримінального провадження може стати на користь наданих у суді показань і переконати суд у їхній достовірності.

Важливість протоколів слідчих допитів для суду відзначають німецькі колеги, на думку яких послідовність показань – важливий критерій достовірності для суду – отримується шляхом порівняння поліцейського протоколу та показань у судовому засіданні [38, с. 15]. Інакше кажучи, попередні показання свідка в нашому кримінальному процесі можуть бути використані для того, що в американському судочинстві зветься імпічментом свідка, заявою про недовіру до нього.

Ще одним аргументом на користь правомірності використання цього прийому є позиція однієї з авторитетних міжнародних організацій, членом якої є Україна. У довіднику, що розроблено й рекомендовано ОБСЄ як допоміжний спрямовувальний інструмент для підтримання й практичної орієнтації реформ кримінального процесу в державах-учасницях, йдеться, зокрема про те, що всі отримані на стадії розслідування матеріали чи документальні докази, що мають відношення до справи, можуть бути пред'явлені свідкам. Показання свідків можуть бути зіставлені з їх попередніми показаннями (отриманими на стадії розслідування) [26, с. 36].

Тому заслуговують підтримки пропозиції Консультативна місія Європейського Союзу щодо внесення змін до ст. 95 КПК України, згідно з якими суд з власної ініціативи або за клопотанням прокурора чи інших учасників судового розгляду може оголосити показання свідка або потерпілого, які були надані під час дізнання або досудового розслідування у випадках наявності істотних суперечностей між показаннями, які свідок надав під час судового розгляду і досудового розслідування чи дізнання, або неправомірної відмови свідка давати показання і: а) захисник чи обвинувачений мали можливість брати участь у допиті та ставити запитання; б) до свідка або потерпілого було застосовано насильство, погрози, підкуп або надана інша вигода для надання неправдивих показань; в) на зміст показань свідка під час судового розгляду вплинула поведінка підсудного або присутніх у залі суду [23, с. 8-10].

3.3. Особливості допиту осіб окремих категорій

Легендований свідок. У виняткових випадках для забезпечення безпеки свідка, який підлягає допиту, суд за власною ініціативою або за клопотанням сторін кримінального провадження чи самого свідка

постановляє ухвалу про проведення допиту свідка з використанням технічних засобів з іншого приміщення, у тому числі за межами приміщення суду, або в інший спосіб, що унеможливило його ідентифікацію. У разі якщо існує загроза ідентифікації голосу свідка, допит може супроводжуватися акустичними перешкодами, для створення яких залучається відповідний спеціаліст.

Слід зазначити, що при допиті свідка, дані про особу якого утаємничені, сторона захисту стикається з труднощами, які полягають у неможливості спостерігати за його поведінкою та опосередковано демонструвати суду невербальну реакцію свідка на викривальні запитання. Також унеможлиблюється доведення неправдивості показань свідка шляхом надання показань, які підтверджують його репутацію, зокрема, щодо його засудження за завідомо неправдиві показання, обман, шахрайство або інші діяння, що підтверджують нечесність свідка (ч. 2 ст. 96 КПК). Водночас, як свідчить практика ЄСПЛ, використання показань анонімних свідків для обґрунтування вироку не завжди є несумісним з принципами справедливого судового, але вимагає, аби інтереси сторони захисту були врівноважені з інтересами свідків або потерпілих, які мають надати свідчення («Доорсон проти Нідерландів» (Doorson v. the Netherlands), § 70; «Ван Мехелен та інші проти Нідерландів» (Van Mechelen and Others v. the Netherlands), § 53) [15, с. 100].

Тлумачення норм ч. 9 ст. 352 КПК у системному зв'язку з положеннями [Закону України від 23 грудня 1993 р. N 3782-XII «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»](#) дозволяє дійти висновку про те, що заходи забезпечення безпеки свідка вживаються за виняткових обставин, якими є загрози життю, житлу, здоров'ю та майну особи, котра підлягає допиту як свідок у кримінальному провадженні. Наявність таких загроз зобов'язаний

встановити суд на підставі фактичних даних, наданих ініціатором допиту свідка із застосування заходів безпеки.

При цьому вони мають бути реальними, будь-якого суб'єктивного страху свідка буде не достатньо для унеможливлення його ідентифікації. Суд першої інстанції повинен провести відповідну перевірку, щоб визначити, по-перше, чи є об'єктивні підстави для такого страху, і, по-друге, чи ці об'єктивні підстави підтверджуються доказами («Аль-Хавая і Тахері проти Сполученого Королівства» (AlKhawaja and Tahery v. the United Kingdom) [ВП], § 124; «Балта і Демір проти Туреччини» (Balta and Demir v. Turkey), § 44) [15, с. 100].

З огляду на це відповідна ухвала суду має бути належним чином умотивована. Перед постановленням відповідної ухвали суд згідно з вимогами закону зобов'язаний з'ясувати наявність заперечень сторін кримінального провадження проти проведення допиту свідка в умовах, що унеможлиблюють його ідентифікацію, і в разі їх обґрунтованості відмовити у проведенні допиту свідка із застосування цього заходу безпеки. В протилежному випадку суд повинен щонайменше сторонам кримінального провадження можливість ставити свідкові запитання і слухати відповіді на них. Тільки за цих умов наведені свідком фактичні дані можуть вважатися допустимими. Водночас засудження не повинне ґрунтуватися ні виключно, ні переважно на анонімних свідченнях, що необхідно мати на увазі суду при ухваленні вироку («Ван Мехелен та інші проти Нідерландів» (Case of Van Mechelen and Others v. the Netherlands, § 55) [21].

Учасник злочинної групи, матеріали кримінальної справи щодо якого виділені в окреме провадження. Особливої актуальності воно набуло в контексті укладення між сторонами угод про визнання винуватості, до змісту яких у таких випадках включається обов'язок підозрюваного чи

обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою (ст. 472 КПК).

В літературі щодо цього наводяться протилежні погляди науковців [10]. На нашу думку, особа матеріали кримінальної справи щодо якої виділені в окреме провадження, й вирок щодо якої не набрав законної сили, у справі за обвинуваченням свого співучасника у будь-якій ситуації має статус свідка. Проте, зважаючи на гарантовану ст. 18 КПК свободу від самовикриття, вона не може бути примушена до давання показань під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності за відмову від давання показань і вправі скористатися привілеєм не свідчити проти себе.

Теж саме стосується й осіб, кримінальні провадження щодо яких закриті слідчим, дізнавачем або прокурором, оскільки ймовірність скасування постанов про закриття кримінального провадження прокурором вищого рівня або слідчим суддею зберігається. Якщо такі особи погодилися надати свідчення, вони повинні бути попереджені про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань.

У питанні про допит як свідка засудженого учасника групи, вирок щодо якого набрав законної сили, остаточну крапку, здається, поставив ЄСПЛ, який у справі Ваннер проти Німеччини (заява № 26892/12) визнав неприйнятною скаргу заявника на обов'язок виступати в якості свідка проти колишніх співників. Справа стосувалася засудження заявника за надання неправдивих свідчень в якості свідка в кримінальному провадженні проти його колишніх співучасників. Суд зазначив, що, оскільки засудження пана Ваннера за напад стало остаточним, не існувало законної можливості знову переслідувати його в судовому порядку за участь у цьому злочині. Суд виявив, що він вже не міг покладатися на презумпцію невинуватості, оскільки захист, який надається цією презумпцією, припинявся, коли обвинувачений належним чином був визнаний винним у звинуваченні, про яке йде мова [25]. Думається, що цей

підхід застосовний і при допиті як свідка особи, рішення суду про закриття кримінального провадження щодо якої набрало законної сили.

Представники правоохоронного органу, які вели досудове розслідування. Актуальним питанням судової практики залишається допит слідчого, який здійснював досудове розслідування. Одні науковці висловлюються проти проведення допиту в судовому засіданні слідчого (співробітника оперативного підрозділу), інші навпаки вважають його доцільним. Західна традиція, незалежно від того чи йдеться про держави романо-германської (континентальної) або англосаксонської (острівної, прецедентної) системи права, передбачає можливість таких допитів, а судова практика демонструє необхідність використання показань співробітників правоохоронних органів у переважній більшості випадків розгляду кримінальних справ.

Німецькі дослідники відзначають дві ситуації, в яких поліцейського допитують як свідок у суді. Або поліцейський сам спостерігав за тим, що відбувається, або він проводив розслідування [50, с. 41]. У першому випадку отримання свідчення поліцейського мало чим відрізняється від допиту будь-якого іншого свідка-очевидця. Як службовець, який вів слідство, поліцейський допитується про хід розслідування, слідчий процес, про доведеність злочину, дотримання формальностей, а в передбачених законом випадках про показання обвинуваченого або свідків на досудовому слідстві [50, с. 45-46].

У судах США також повсюдно практикується допит посадової особи поліції або слідчого, котрим в ході службової діяльності стали відомі обставини злочину, хоча б вони й не були свідками самої події [30, с. 128]. На думку американських фахівців, ефективний прямий допит слідчого є важливою частиною кожного судового розгляду, який закладає основу для оцінки судом усіх кроків, пов'язаних з ретельним, професійним і неупередженим розслідуванням [59, с. 28].

За підсумками проведеного нами анкетування 59,6 % опитаних суддів вважають допустимим допит суб'єкта досудового розслідування (слідчого, оперативного співробітника) як свідка. При цьому на питання щодо типових причин виникнення ситуацій, що потребують допиту слідчого, співробітника оперативного чи іншого підрозділу правоохоронного органу, відповіді розподілилися таким чином:

а) перевірка дотримання процесуального порядку отримання наданих суду доказів – 52,8 %;

б) бажання захисту дискредитувати докази у справі та домогтися звільнення підсудного від відповідальності шляхом підриву довіри до слідства – 22,5 %;

в) намагання прокурора надати суду значущі для кримінального провадження відомості щодо обстановки на місці події злочину, обставин затримання обвинуваченого тощо – 20,8 %.

На відміну від законодавства західних країн, де співробітник поліції як свідок у кримінальному процесі є не стороною процесу, а особистим доказом [50, с. 41], ст. 3 КПК України ставить слідчого на сторону обвинувачення. Відтак виникає сумнів щодо обґрунтованості попередження його про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві свідчення й за відмову від дачі показань.

Можуть виникнути запитання й щодо балансу прав і можливостей сторін кримінального провадження в ситуації, за якої допит захисника як свідка прямо заборонений законом (ст. 65 КПК), а допит слідчого – вельми поширене явище. Деякі суперечності виникають і в разі допиту слідчого за заявою підсудного про застосування незаконних методів слідства, коли слідчий фактично потрапляє у становище підозрюваного, від якого вимагають докази власної невинуватості, що не узгоджується з принципами кримінального судочинства.

І все ж, попри все це, нам уявляється таким, що заслуговує самої пильної уваги досвід країн Західного світу щодо використання в судовому провадженні доказового потенціалу показань осіб, причетних до кримінальних розслідувань з метою удосконалення національного судочинства. Для цього насамперед необхідно переглянути підхід до визначення функції слідчого в кримінальному процесі. У цьому питанні ми на боці науковців, які стверджують, що наявність функції обвинувачення на стадії досудового розслідування категорично суперечить діяльності з розслідування кримінальних правопорушень [2, с. 271] та наполягають на виконанні слідчим самостійної та відмежованої від основоположних функцій обвинувачення, захисту і судового розгляду функції розслідування злочинів [24, с. 144].

В. Т. Маляренко слушно наполягає на принциповій помилковості визнання слідчого стороною кримінального процесу, оскільки протиборчі сторони можливі лише за наявності нейтрального арбітра цього змагання. З іншого боку віднесення слідчого до сторони обвинувачення позбавляє сторону захисту будь-яких надій на справедливість, бо важко уявити, щоб одна сторона зобов'язана була задовольняти клопотання іншої сторони, тим більше, коли за законом вказівки прокурора для слідчого обов'язкові, а клопотання захисника та підозрюваного віддаються на розсуд слідчого [13, с. 4].

З огляду на принцип законності, що вимагає від слідчого всебічно, повно й неупереджено досліджувати всі обставини кримінального провадження, а головне – виявляти як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, вважаємо за необхідне виключити слідчого (дізнавача) з переліку посадових осіб, які віднесені до сторони обвинувачення. Реалізація функції обвинувачення починається з моменту пред'явлення обвинувачення шляхом вручення особі копії обвинувального акту, автором якого має бути виключно прокурор. Визнавши досудове

розслідування завершеним, слідчий (дознавач) повинен передати матеріали кримінального провадження прокурору для вчинення однієї з дій, передбачених ч. 2 ст. 283 КПК.

В країнах Заходу проведено безліч теоретичних дослідження щодо оцінки доказового значення й достовірності показань офіцерів поліції та інших органів досудового розслідування, підготовлено чимало практичних посібників, що містять рекомендації з підготовки та проведення прямого допиту слідчого, спрямовані на забезпечення ефективного використання його показань для доведення обвинувачення в судах. Водночас існують численні публікації на тему перехресного допиту співробітників правоохоронних органів, причетних до розслідування кримінальних правопорушень.

Рясність спеціальної літератури свідчить про важливість значення, що надається цьому джерелу релевантної інформації для правильного розв'язання судом кримінальних справ. Наведені нижче узагальнені висновки ґрунтуються переважно на адаптованих положеннях навчального бюлетеня Х. Таннера [59], присвяченого стратегічним і тактичним питанням допиту слідчого в судах США. Переконані, що вони можуть бути покладені в основу аргументації щодо необхідності імплементації в наше законодавство та судову практику досвіду передових країн світу.

1. Слідчий або інший співробітник правоохоронного органу, що вів досудове розслідування, може бути допитаний як свідок фактів, які свідчать про побачене чи почуте ним під час розслідування, зокрема про те, що він особисто робив в ході слідства, про слідчі дії, висновки та спостереження, про дотримання передбачених законом процедур, які забезпечили справедливе та об'єктивне розкриття фактів.

2. Прокурор подає суду докази через допит свідків, зокрема під час допиту слідчого. Наприклад, коли слідчий виявляє будь-які потенційні речові докази на місці події очікується, що він опише ці об'єкти,

сформулює ланцюг висновків та ідентифікує предмет, якщо він буде представлений прокурором як доказ у суді.

3. У кримінальному судочинстві можна використовувати досвід слідчого не тільки, щоб розповісти, що й навіщо було зроблено слідством, можна також пояснити, чому не проведено певних видів слідчих дій, зазвичай пов'язаних зі збором доказів, або чому не було перевірено інші версії досліджуваної події.

4. Слідчого не допитують про те, що йому повідомив потерпілий або свідок, це типове свідчення з чужих слів, яке в американському судочинстві ще називається «слухом» і за загальним правилом, що діє в українському судочинстві, є недопустимим. Однак поведінка жертви, що включає емоційні та фізичні реакції (плач, уривчасте дихання, лихоманка, тремтіння тощо), які спостерігаються, коли жертву просять розповісти (і, в певному сенсі, заново пережити) те, що з нею сталося, не вважається слухом. Такі реакції можуть бути дуже важливими доказами, що підтверджують як факт злочину, так і травматичний характер зазіхання. Вони також часто необхідні для пояснення нелогічної поведінки жертви, скажімо щодо затримки повідомлення про злочин. Інші дані можуть стосуватися поведінки жертви під час та після нападу. Надто важливим вважається розуміння судом всього контексту досвіду жертви.

5. Оскільки слідчий зазвичай дає показання після потерпілого, він може прояснити ті частини його показань, які є необхідними. До прикладу, прокурор може попросити слідчого вказати дату його бесіди з потерпілим, щоб наголосити на тому, що слідчий допит набагато ближче за часом до нападу, ніж показання потерпілого в суді.

6. Слідчий може бути допитаний про те, що підозрюваний розповів йому під час розслідування. При цьому показання слідчого про визнання підозрюваним своєї причетності до події, що розслідується, не вважається показанням з чужих слів. Логіка полягає в тому, що визнання негативного

факту особою, підозрюваною у кримінальних правопорушеннях, з більшою ймовірністю буде правдою, оскільки це визнання суперечить інтересам підозрюваного. Навпаки, заперечення правопорушення служить інтересам підозрюваного тому менш надійне.

7. Через слідчого прокурор може інформувати суд про передові методи розслідування. Це може допомогти пояснити хід слідства, у тому числі те, що зробив слідчий, і як це було зроблено, що додає довіри слідчому як висококваліфікованому професіоналу. Це також є гарною основою для переходу до експертних показань слідчого.

8. В американських судах посадових осіб правоохоронних органів, які проводили досудове розслідування, часто допитують як експертів – фахівців у галузі своєї діяльності. Компетентність поліції визначається як сукупність знань, підготовки та досвіду, завдяки яким офіцери особливо добре знаються на тому, що суди вважають їх основними професійними завданнями [46, с. 484].

Якщо свідок володіє спеціальними знаннями, що виходять за рамки звичайних знань, і ці знання допоможуть суду зрозуміти докази або встановити цей факт, він може давати показання як свідок-експерт за умови, що суд вважає його показання допустимими й достовірними. При цьому наявність формальної освіти будь-якого роду не є обов'язковою, і в США вона не обов'язково переконлива для суду, бо свідок, який дає свідчення на основі великого досвіду, може бути більш ефективним, ніж високоосвічений свідок з невеликим практичним досвідом або без нього.

В Україні також маєтся правова основа для такого допиту (ч. 7 ст. 95 КПК). Слідчий, який має багатий досвід та ґрунтовні знання в галузі криміналістичної методики розслідування правопорушень певної категорії, міг би бути допитаний щодо типових моделей поведінки злочинця та жертви, схарактеризувати звичайні наслідки злочинного зазіхання, описати типову слідову картину місця злочину, розповісти про науково

обґрунтовані методики розслідування дій, тактику проведення окремих слідчих дій тощо.

Як і показання будь-якого іншого свідка, свідчення експерта мають обмеження. Найбільш очевидним із них є те, що експерт не повинен давати показання з питань, що виходять за межі, продемонстрованої суду компетентності. Наприклад, свідок-експерт, який має право пояснити суду, як жертва сексуального насильства може відреагувати на злочинне посягання, не може засвідчити, що жертва у цій справі зазнала нападу, що жертва говорить правду, або що підсудний відповідає профілю статевого злочинця і винен у злочині. Всі ці думки виходять за межі компетенції свідка та ролі свідка, покликаного допомогти суду зрозуміти факти у доказах.

3.4. Допит експерта

В юридичній літературі не існує єдиної думки щодо необхідності виклику експерта для допиту в судовому засіданні. Допит експерта, безумовно, сприяє всебічному дослідженню його висновку в судовому засіданні. Водночас неприпустимо запрошувати експерта лише для того, щоб він під присягою підтвердив свій висновок. Виклик на допит до суду експерта доцільний лише у випадку, коли для оцінки обґрунтованості його висновку, перевірки правильності використання експертних методик, наведених у дослідницькій частині розрахунків та інших даних, необхідне відповідне роз'яснення [35, с. 16].

З іншого боку, коли експерти звикають до того, що їхні висновки не заперечуються, розуміння необхідності повного документування процесу дослідження та обґрунтування своєї думки може притуплюватися. Навіть коли експертний висновок не містить значної непослідовності, відмова стороні, яка не брала жодної участі у проведенні експертизи й не могла

поставити експерту запитання до завершення роботи над висновком, у допиті експерта в судовому засіданні може бути розцінена як порушення права на справедливий суд, оскільки вважається, що допит міг би виявити наявні конфлікти інтересів або недостатність наданих експерту доказів чи недоліки методики дослідження [31].

Прибуття до суду експерта забезпечується стороною кримінального провадження, яка заявила клопотання про його виклик (ч. 2 ст. 327 КПК України). З огляду на це виникає питання стосовно допустимості позасудового спілкування з експертом ініціатора його допиту, що може бути виправданим з тактичного погляду. Закон будь-яких застережень щодо цього не має, тому інструктаж експерта, особливо в разі відсутності у нього достатнього досвіду участі в судовому допиті, може бути корисним, але має певні рамки, для визначення яких варто звернутися до досвіду країн англо-американської правової сім'ї, де мало яка судова справа закінчується без допиту експерта.

Суди Англії та Уельсу, наприклад, виходять з того, що підготовка осіб, які мають виступати в суді як експерти, зазвичай охоплює роль і відповідальність свідків-експертів і практичні питання, пов'язані з цією роллю. Не виключається проведення досудових заходів для ознайомлення свідка, якого планується допитати як експерта, зі структурою суду, ймовірною послідовністю допиту та збалансованою оцінкою різних обов'язків окремих учасників. Допустима розумна підготовка до надання показань, яка допоможе свідку (експерту) проявити максимум можливого під час майбутнього судового розгляду, покращити спосіб надання свідчень, скажімо, зменшивши нервові напруження, яке виникає через недосвідченість у процесі, розвинути здатності протистояти неминучому тиску під час перехресного допиту. Критичною особливістю такого навчання є те, що воно не повинно бути організовано в контексті будь-

якого майбутнього допиту, а отже, воно не може мати на нього жодного впливу [44, с. 110-112].

Якщо прибуття до суду експерта, який проводив експертне дослідження, неможливе протягом значного проміжку часу або й зовсім виключене, для роз'яснення спеціальних термінів, з'ясування змісту застосованих і наявності інших методик, можливості й доцільності подальшого дослідження об'єктів експертизи з урахуванням даних, одержаних під час судового розгляду, суд може вдатися до консультації іншого спеціаліста відповідної кваліфікації. Однак у разі, коли необхідні роз'яснення щодо обґрунтованості обраних методик, окремих положень висновку, його характеру, наявності у ньому протиріч або доповнення висновку додатковими аргументами, інформацією про встановлені в результаті дослідження факти тощо, допит будь-якого іншого експерта, окрім автора висновку, недопустимий. У таких випадках суд має обговорити питання про призначення додаткової чи повторної експертизи.

При проведенні комісійної експертизи, за умови, що експертна комісія дійшла солідарного висновку, для допиту бажано викликати експерта-доповідача. Якщо ж думки фахівців розійшлися, і кожен експерт склав власний висновок, допиту підлягає кожен член експертної комісії. При дослідженні висновків комплексної експертизи, наданих спеціалістами в різних галузях знання, допитується експерт, висновок якого вимагає роз'яснення.

На відміну від попереднього, чинне законодавство відносить показання експерта до процесуальних джерел доказів. До початку допиту експерта головуєчий встановлює його особу, приводить до присяги та попереджає про кримінальну відповідальність за надання свідомо неправдивого висновку. Порядок допиту експерта схожий з отриманням показань свідка, його тактика характеризується відсутністю етапу вільної

оповіді. Допит починається із запитань, які ставлять перед експертом учасники судового розгляду в передбаченій законом послідовності.

Першою експерта допитує сторона, за зверненням якої проводилась експертиза. Якщо експертиза була призначена за ініціативою суду, першою експерту ставить запитання особа, за клопотанням якої проводиться допит. Після допиту експерта сторонами йому можуть бути поставлені запитання іншими учасниками судового провадження, а також головуючим та суддями.

Закон не згадує про перехресний допит експерта, але в умовах змагального процесу доречність застосування цього методу допиту, як одного з основних ознак справедливого судочинства, нам уявляється абсолютно очевидною. Змагальність передбачає, що доказові конструкції обвинувачення (зокрема й ті, що включають докази судової експертизи) в принципі відкриті для деконструкції за допомогою енергійного, добре поінформованого перехресного допиту захисту [54, с. 9].

Предмет допиту експерта включає перевірку наявності у нього спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань: освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо; обґрунтованості використаних методик та теоретичних розробок; достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок; переконливості наукової аргументації та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; правильності застосування принципів і методів до фактів кримінального провадження; інших обставин і фактів, що стосуються достовірності висновку.

З метою доведення або спростування достовірності висновку експерта сторони мають право надавати суду відомості, які стосуються знань, умінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта. Водночас експерту не можуть ставитися запитання, не пов'язані з предметом дослідження.

Під час допиту експерт вправі користуватися своїми письмовими та іншими матеріалами, що використовувалися ним під час експертного

дослідження. За необхідності суд повинен надати експерту можливість підготуватися до відповіді на поставлене запитання.

Суд має право призначити одночасний допит двох чи більше експертів для з'ясування причин розбіжності в їхніх висновках, що стосуються одного і того самого предмета чи питання дослідження (ч. 4 ст. 356 КПК України). У разі коли для допиту викликані експерти, які проводили первинне й повторне дослідження, першим доцільно допитувати експерта, котрий проводив повторну експертизу, оскільки він може пояснити розходження у висновках, а експерт, який проводив первинне дослідження може з ним погодитися і в цьому випадку суд досягне мети, задля якої запрошував експертів.

Щоб свідчення експерта принесли плоди, він повинен бути комунікатором, популяризатором, завжди підтримувати досить повільний мовний потік і контролювати свої емоції, і це у часто Perezбудженій обстановці, коли він є жертвою агресивного адвоката, який допікає його явно підступними питаннями, відповіді на які можуть мати серйозні наслідки як для результату справи, так і для його власної репутації [51, с. 14-15].

Тому важливим елементом професійної підготовки будь-якого експерта слід вважати навчання його психологічним основам тактики судового допиту, для чого потрібна розробка спеціальних програм, аби не трапилося так, що той, хто вміє викладати наукову істину, виявляється алергічним на публіку, дратується тим, що його вивели з його лабораторії, щоб показати себе в суді; що він не може залишити свій герметичний словник на користь повсякденного [51, с. 15].

ПІСЛЯМОВА

Не складно, здавалося б, зрозуміти, що впровадження у національне законодавство таких понять, як прямий і перехресний допит або навідне запитання означало початок «гри» за новими правилами, які теорія та практика кримінального судочинства так і не спромоглися сформулювати і якимось чином формалізувати. Ще очевиднішим є те, що якщо новий порядок нами запозичений, то немає серйозних причин, з яких варто було б не прийняти перевірені століттями правила його функціонування. Немає необхідності повторювати той самий історичний шлях, щоб переконатися в їх розумності та ефективності.

З огляду на це необхідно розширити судову дискрецію щодо контролю за режимом допиту, доповнивши, наприклад, норми щодо навідних запитань, словосполученням «як правило», винятки з якого має сформулювати юридична наука та закріпити судова практика. Необхідно виключити слідчого з переліку представників сторони обвинувачення та впровадити практику його допиту в суді. Слід розробити відповідні змагальній парадигмі правила судового дослідження загалом і правила судового допиту зокрема.

Очевидно, що обсяг цього завдання унеможлиблює його розв'язання через практикований наразі формат роз'яснень окремих законодавчих приписів у постановках Верховного Суду за результатами перегляду судових рішень в конкретних кримінальних справах. Думається, що це гідний виклик для його Пленуму, який має, нарешті, розпочати реалізацію однієї зі своїх основних та найбільш очікуваних юридичною спільнотою функцій – підготувати роз'яснення та рекомендації з питань дослідження судом обставин і встановлення фактів, запропонувати в межах наявних норм кримінального процесуального законодавства нову технологію судового допиту.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Александров А. С. Перекрестный допрос как признак справедливого уголовного судопроизводства. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 192-197.
2. Антонюк А. Б, Мазурець О. О. Визначення процесуального слідчого у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 270-273.
3. Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk/sk573813.pdf> (дата звернення: 02.01.2022).
4. Бабунич В. Суть та значення перехресного допиту. Процесуальні особливості проведення перехресного допиту при розгляді кримінальних справ в суді. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 322-328.
5. Ващук О.П. Антроподжерельна невербальна інформація в кримінальному провадженні: криміналістичні засади: дис. ... д-ра юрид наук. : 12.00.09. Одеса, 2018. 506 с.
6. Веллман Ф. Л. Искусство перекрестного допроса / Пер. с англ. К. Адамович. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/310/Iskusstvo_perekrestnogo_doprosa.pdf (дата звернення: 02.01.2022).
7. Гаррис Р. Школа адвокатуры / Пер. с англ. П. Сергеича. URL: <http://tomorrowlawyer.org/wp-content/uploads/2017/07/%D0%93%D0%B0%D1%80%D1%80%D0%B8%D1%81-%D0%A8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0-%D0%B0%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D1%8B-2001.pdf> (дата звернення: 02.01.2022).

8. Денисенко Л., Сироїд О., Фадєєва І., Шаповалова О. Бути суддею. Київ, 2015. 216 с.
9. Дрозд В. Проблемні питання допустимості доказів у судовому провадженні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 274-280.
10. Жук М. С. Процесуальний статус співучасників кримінального правопорушення, які не є обвинуваченими (підсудними), в аспекті меж судового розгляду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 35. Ч. I. Т. 3. С. 91-102.
11. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник / 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 424 с.
12. Максимішин Н. М. Судовий допит: процесуальне і криміналістичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 250 с.
13. Маляренко В. Т. Про досудове слідство, його недоліки і реформу. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 8 (48). С. 2-5.
14. Мирошниченко Ю. М. Завдання початкового етапу судового провадження та методи його реалізації. *Київський часопис права*. 2021. № 3. С. 203-207. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2021.3.32>
15. Посібник із статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf (дата звернення: 11.02.2022).
16. Постанова Верховного Суду від 02.02.2022 р. у справі № 127/19452/16-к (провадження № 51-717км20). *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102999879> (дата звернення: 15.02.2022).
17. Постанова Верховного Суду від 04.03.2020 р. у справі № 332/2216/17 (провадження № 51-3416км19). *Єдиний реєстр судових*

рішень.

URL:

<http://od.reyestr.court.gov.ua/files/44/58dd197d85d93548773d9c73e8206da5.rtf>

(дата звернення: 02.01.2022).

18. Постанова Верховного Суду від 19.11.2019 р. у справі № 750/5745/15-к (провадження № 51-10195км18). *Єдиний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86275852> (дата звернення: 02.01.2022).

19. Постанова Верховного Суду від 22.05.2019 р. у справі № 710/179/17 (провадження № 51-7451км18). *Єдиний реєстр судових рішень.* URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82001773> (дата звернення: 02.01.2022).

20. Постанова Верховного Суду від 24.03.2021 р. у справі № 712/11679/18 (провадження № 51-3526км20) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95905232> (дата звернення 11.02.2022).

21. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення Коментарі. *Український портал Європейського суду з прав людини.* URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=384> (дата звернення: 11.02.2022).

22. Прес-реліз, виданий Секретарем Суду ЄСПЛ 165 (2019) 02.05.2019 р. у справі «Фамуляк проти України» (заява № 30180/11). Європейський суд з прав людини. *Практика ЄСПЛ. Український аспект.* URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-famulyak-proti-ukra%D1%97ni-pres-reliz/> (дата звернення: 02.01.2022).

23. Пропозиції Консультативної місії Європейського Союзу в Україні щодо внесення змін до Кримінального процесуального кодексу. URL: <http://komzakonpr.rada.gov.ua/uploads/documents/31985.pdf> (дата звернення 31.01.2022).

24. Рева А. Функції слідчого у кримінальному провадженні: теоретико-правовий аналіз. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2014. № 1. С. 139-146.

25. Справа «Ваннер проти Німеччини» (прес-реліз). *Практика ЄСПЛ. Український аспект*. URL: <https://www.echr.com.ua/> (дата звернення: 07.02.2022).
26. Справочное руководство по уголовному процессу. ОБСЕ : Бельгия, 2006. URL: <http://polis.osce.org/library> (дата звернення: 21.06.2021).
27. Стахівський С. М. Показання свідка як джерело доказів у кримінальному процесі : навч. посібник. Київ : Ордан, 2001. 95 с.
28. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / Отв. ред.: Полянский Н.Н. М., 1958. 703 с.
29. Строгович М. С. Участие прокурора в судебном следствии. *Социалистическая законность*. 1938. № 8. С. 46-55.
30. Тертышник В. М. Проблемы теории и практики доказывания на досудебных стадиях современного уголовного процесса : монография. Сумы : Сумской гос. ун-т, 1995. 196 с.
31. Ходорковський і Лебедев проти Росії. Рішення від 25.7.2013 : *Інформаційний бюлетень з практики Суду № 165*. Липень 2013. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-179173%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-179173%22]}) (дата звернення 07.05.2022).
32. Чернецька В. Види судових допитів у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 284-288.
33. Шепитько В. Ю. Актуализация забытого при допросе: проблемы и возможности. *Проблемы законности* : респ. межвед. науч. сб. Харьков, 1995. Вып. 29. С. 142-147.
34. Экман П. Психология лжи. Обмани меня, если сможешь. URL: https://tomorrowlawyer.org/wp-content/uploads/2017/12/%D0%9F%D0%BE%D0%BB-%D0%AD%D0%BA%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F-%D0%BB%D0%B6%D0%B8.-

%D0%9E%D0%B1%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8-
%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8F-
%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%B8-
%D1%81%D0%BC%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%88%D1%8C..pdf
(дата звернення: 31.01.2022).

35. Экспертизы в судебной практике : учебник / В. И. Гончаренко, В. Е. Бергер, Т. В. Варфоломеева и др. Киев : Вища школа, 1987. 200 с.

36. Capra, D. J. (1998). *Advisory Committee Notes to the Federal Rules of Evidence that May Require Clarification*. Federal Judicial Center. <https://www.uscourts.gov/sites/default/files/capra.pdf>

37. *2021 Louisiana Laws :: Code of Evidence*. (n.d.). Justia Law. Retrieved January 31, 2023, from <https://law.justia.com/codes/louisiana/2021/code-of-evidence/>

38. Banscheraus, J., & Kube, E. (1977). *Polizeiliche Vernehmung : Formen, Verhalten, Protokollierung : eine empirische Untersuchung aus kommunikationswissenschaftlicher Sicht* (p. 318). Verlagsanstalt Deutsche Polizei GmbH. <https://docplayer.org/20053795-Polizeiliche-vernehmung-formen-verhalten-protokollierung.html>

39. Booksh, R. (1975). Article VI of the Federal Rules of Evidence: Witnesses. *Louisiana Law Review*, 36(1). <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol36/iss1/10>

40. Chapple, R. (2015). Cross-examination in the crown court. *GRAYA NEWS*. <https://www.graysinn.org.uk/sites/default/files/documents/members/Cross%20Examination.pdf>

41. Federal Rules of Evidence (Enacted by Public Law No. 93-595, January 2, 1975; with amendments as of December 1, 2019). *The Committee on the judiciary house of representatives*. Washington: U.S. Government publishing office, 2020. Retrieved May 26, 2022, from

https://www.uscourts.gov/sites/default/files/federal_rules_of_evidence_-_dec_1_2019_0.pdf

42. Haas, H., & ILL, Ch. (2013). Gesprächsführungstechniken in der Einvernahme. *Forum poenale. Sonderheft*, 3-27. <https://doi.org/10.5167/uzh-90873>

43. Heldmyer, M. (n.d.). *The Art of Law Enforcement Testimony: Fine Tuning Your Skills as a Witness*. Retrieved May 26, 2022, from https://www.fletc.gov/sites/default/files/the_art_of_testimony_4.20.18.pdf

44. *Information Legal Obligations FSR-I-400 Issue 2*. (2013). https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/269812/LegalObligationsIssue2.pdf

45. *Leading Questions and Child Witnesses*. (n.d.). Retrieved May 26, 2022, from <https://ndaa.org/wp-content/uploads/Leading-Questions-and-Child-Witnesses6-2011.pdf>

46. Lvovsky, A. (2021). Rethinking Police Expertise [Review of *Rethinking Police Expertise*]. *Yale Law Journal*, 131(2), 370–781. <https://www.yalelawjournal.org/issue/issue/volume-131-issue-2-november-2021>

47. Mahlawar, S. (2017). Hostile witnesses and evidentiary value of their testimony under the law of evidence. *ILI Law Review*, II(winter issue). <https://ili.ac.in/pdf/shabnam.pdf>

48. Mazzara, J.J. (2013, March). Leading Questions on Direct and Cross-Examination. *Michigan Bar Journal*, 92 (3), p. 39. <https://www.michbar.org/file/journal/pdf/pdf4article2179.pdf>

49. Monaro, M., Gamberini, L., & Sartori, G. (2017). The detection of faked identity using unexpected questions and mouse dynamics. *PLOS ONE*, 12(5). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0177851>

50. Müller, K. (2012). *Polizeibeamte als Zeugen im Strafverfahren: Vom Ermittler Zum Beweismittel* [Review of *Polizeibeamte als Zeugen im Strafverfahren: Vom Ermittler Zum Beweismittel*]. Boorberg.

51. Patenaude, P. (1997). De l'expertise judiciaire dans le cadre du procès criminel et de la recherche de la vérité : quelques réflexions. *Revue de Droit. Université de Sherbrooke*, 27(1), 1–47. <https://doi.org/10.17118/11143/12850>

52. Prash, V. (2001). *Die List in der Vernehmung und Befragung des Beschuldigten Zugleich ein Beitrag zur Auslegung des Täuschungsverbots des § 136a StPO* [Erlangung der Doktorwürde]. https://kups.ub.uni-koeln.de/1009/1/ListDISS_VP.pdf

53. Rechtliche Baustellen auf dem Weg zur Konturierung eines Fragerechts, Vortrag gehalten auf dem Strafverteidiger-Kolloquium der AG Strafrecht des DAV am 9.11.2009 in Berlin von Rechtsanwalt Prof. Dr. Ulrich Sommer, Köln, veröffentlicht in StraFo 2010, S. 102ff. Retrieved from https://strapi.verte.law/uploads/fragen_18857e6bfc.pdf

54. Roberts, P. (2015). Paradigms of forensic science and legal process: A critical diagnosis. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 370(1674), 20140256. <https://doi.org/10.1098/rstb.2014.0256>

55. Rule 611 - Mode and Order of Interrogation and Presentation, Alaska Comm. R. Evid. 611 | Casetext Search + Citator. (n.d.). Casetext.com. Retrieved February 3, 2023, from <https://casetext.com/rule/alaska-court-rules/alaska-commentary-to-the-rules-of-evidence/article-vi-witnesses/rule-611-mode-and-order-of-interrogation-and-presentation>

56. Saylor IV, F. D., & Small, D. I. (2017). Basic points to consider in redirect examination [Review of *Basic points to consider in redirect examination*]. *Massachusetts Lawyers Weekly*. <https://www.hklaw.com/files/Uploads/Documents/Articles/RedirectExamination.pdf>

57. Starnes, E. (2019, January 4). *Tips for Effective Law Enforcement Courtroom Testimony*. Lexipol. <https://www.lexipol.com/resources/blog/overcoming-terror-of-law-enforcement-courtroom-testimony/>

58. Tanford, J. A. (2009). *The Trial Process: Law, Tactics and Ethics*. New Providence, NJ: LexisNexis, 22. Retrieved May 26, 2022, from from <https://law.indiana.edu/instruction/tanford/web/reference/06direct.pdf>

59. Tanner, H. (2018). *End Violence Against Women International (EVAWI) The Investigating Officer's Direct Exam: Strategic and Tactical Considerations to Take Advantage of the IO's Expertise*. https://evawintl.org/wp-content/uploads/2018-01_TB-Direct-Examination.pdf

60. wallach, e. robert (bob), & McCormack, B. J. (2016). Direct and Cross-Examination. *California Litigation*, 29(3), 33–39. <https://www.callahan-law.com/wp-content/uploads/2019/12/Direct-and-Cross-Examination.pdf>

61. Wendler, A. (2019). *Vernehmungstechnik und Vernehmungstaktik im Verkehrsstraf- und Ordnungswidrigkeitenverfahren*. 11. ACE-Verkehrsrechtstag. https://images.ace.de/dokumente/autoclub/Booklet_Wendler.pdf

62. White, P. (2015). Examination, Cross-Examination, and Redirect Examination. In https://www.sog.unc.edu/sites/www.sog.unc.edu/files/course_materials/NC%20Exam%202015%20Materials.pdf.